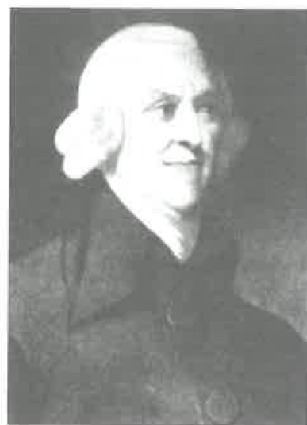

2.

KLASSZIKUS ISKOLA

Bal felső saroktól kiindulva az óramutató szerint: Adam Smith, David Ricardo, Jean-Baptiste Say, Karl Heinrich Marx

MADARÁSZ ALADÁR

A klasszikus iskola

„A politikai gazdaságtan közel áll ahhoz, hogy tudománnyá váljon; ami hiányzik még, az a módszer és rendszer, amely formákat ad a teorémáknak” – írta Pietro Verri 1772-ben Livornóban kiadott könyvében. Verri, aki jól ismerte kora angol és francia gazdasági irodalmát, röviden fel is vázolta, hogy Amerika felfedezésével hogyan indult meg a világ átalakulása, hogyan jöttek létre új viszonyok az államok között, a gazdagság számbavétele az országok biztonságának és jólétének szükséges elemévé vált, a kereskedelem közüggé, és az ész mindezek tanulmányozójává, mert „ezek fontossága és befolyása az emberiség boldogságára közismert, és létrejött a tudás új ága, amelyet politikai gazdaságtannak neveznek”. Kezdetben a különböző államokra vonatkozó elszigetelt tények álltak rendelkezésre, ezt követik az általános megállapítások, majd „azok jelennek meg, akik ezeket harmonikusan összekapcsolják és figyelmünket a kézenfekvő megállapításoktól a távolabbi és sokkal fontosabb tételek felé irányítják: ez minden tudomány útja és minden igazság születése”.¹ A közgazdaságtan történetében ezt a szerepet a „klasszikus iskolának” szokás tulajdonítani, a megszületés dátumát pedig 1776-ra tenni, amikor megjelent az „új paradigma” *magnum opusa*, Adam Smith: „A nemzetek gazdagsága” című műve.

Szemben a kifejezés szociológiai értelmében iskolát alkotó fiziokratákkal, a klasszikus közgazdaságtan – ebben az egyetlen vonatkozásban a merkantilizmushoz hasonlóan – maga is utólagos és kritikus rekonstrukció terméke, részben polemikus célokra jött létre. Noha az irodalom általában Marxot tartja az elsőnek, aki 1859-ben „klasszikus politikai gazdaságtanról” írt, ekként jelle-

¹ P. Verri: *Reflections on Political Economy*. (1772) ed. by P. Groenewegen, Sidney: University of Sidney, 1988, 3. o.

mezve azt a korszakot, amely „Angliában William Pettyvel, Franciaországban Boisguillebert-rel kezdődik; Angliában Ricardóval, Franciaországban Sismondival zárul”², de már előtte 1851-ben W. Roscher, a német történeti iskola alapítója használta az „angol klasszikus közgazdaságtan” kifejezést arra az „aranykorra”, amely 1752 és 1823 között, vagyis Hume esszéinek megjelenésétől Ricardo haláláig tartott. Roscher fogalma esztétikai eredetű (1843-ban az angol közgazdaságtan „klasszikus mesterműveinek” befogadását és elterjedését Mozart és Beethoven zenéjének fogadtatásához hasonlította), számára a klasszikus közgazdaságtan azt az ideális középutat testesítette meg, amely spekulatív gondolkodás és tapasztalat, elmélet és gyakorlat, eredetiség és erudíció tekintetében a „legjobb iskolák legjobb időszakát” jellemzi³. Marx azokat a közgazdászokat sorolta a klasszikusok közé, akiket saját elmélete előfutárának tekinthetett, mert elemzésük „kritikai végeredménye: az árutermelő munka kettős jellege és a cseréérték munkaidővel történő meghatározása”. Keynes más előjellel alkalmazta a fogalmat: ő a saját elméletével szembenállókat – beleértve kortársait is – nevezte a klasszikus iskola híveinek, mindazokat, akik a „ricardiánus hagyomány” követőiként elfogadták a Say-törvényt, s tagadták az összkereslet hiányából fakadó kényszerű munkanélküliséget⁴.

Ma a közgazdaságtan elmélettörténetészei többnyire „A nemzetek gazdagsága” megjelenése és a „marginális forradalom” kezdete (1871) között eltelt évszázadot tekintik a klasszikus politikai gazdaságtan korának, amelyet három kiemelkedő és nagy hatású alapvetés, Smith (1776), Ricardo (1817) és J. S. Mill (1848) műve határozott meg. A klasszikus doktrína eszerint olyan autoritativ tradíciót jelent, amelynek központi kérdése a gazdasági növekedés problémája volt s amely eköré rendezte társadalomfilozófiáját, makro- és mikroökonómiáját, gazdaságpolitikai elképzeléseit. Smith paradigmatis műve – bár számos, vagy talán összes fogalma és elemzési eredménye megtalálható volt elődeinél és kortársainál – megteremtette azt az új diskurzust, amely a gazdasági jelenségek ábrázolásának közös kiindulópontja, általánosan elfogadott nyelve és fogalomrendszere maradt az őt követő században. A klasszikus iskola tehát olyan tudományos közösség, amely folyamatos és többé-kevésbé homogén elméleti beszédmódot alakított ki a közgazdaságtan alapvető paradigmájának, az árak révén hatékonyan és önszabályozóan működő, a gazdasági cselekvők egyéni érdekei és a társadalmi célok között központi akarat vagy terv nélkül elfogadható harmóniát teremtő piaci mechanizmus gondolatának kifejtésére és

² K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. In: Marx–Engels Művei, 13. köt. Budapest: Kossuth, 1965, 33. o.

³ W. Roscher: *Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre*. Leipzig: Weidmann, 1851, 3–4. o.

⁴ J. M. Keynes: *A foglalkoztatás, a pénz és a kamat általános elmélete*. Budapest: KJK, 1965, 21. o.

alkalmazására a hosszú távú gazdasági növekedés biztosítása érdekében. A hangsúly a munkamegosztásra, a tőkefelhalmozásra és a piacok kiterjesztésére került, a paradigmát alkotó legfontosabb elméleti konstrukciók közé a munkaérték-elmélet, a mennyiségi pénzelmélet, a Malthus-féle népesedési törvény valamint a kereslet és kínálat egyensúlyát megfogalmazó Say-törvény sorolható.⁵

Ezzel ellentétesen az eszmetörténet-írás több nagy hatású mai irányzata azt hangsúlyozza, hogy a 18. század második felének két nagy, egymással összefüggő „földindulása”: az ipari forradalom gazdasági kataklizmája és a francia forradalom politikai robbanása – harmadikként sorolva melléjük a szellemi élet és a kultúra világának átalakulását – olyan mély átalakulást, konceptuális váltást hoz magával, amely lehetetlenné teszi, hogy a szóban forgó korszakot egységes szakaszként ábrázoljuk. A történeti kontextust, az intézményi, tudásszociológiai és eszmetörténeti folyamatokat számba vevő ábrázolások szerint a változás folyamatának egyik döntő alkotóeleme a szétválás, a differenciálódás. Kettős folyamat indult meg: az elméleti gondolkodás korábbi átfogó fogalmi keretei, a természetfilozófia, természetjog és erkölcsfilozófia helyére egyre inkább elkülönülő és specializálódó tudományágak léptek, mint a fizika, kémia, biológia, illetve antropológia, etnológia, szociológia, és utoljára de nem utolsósorban a politikai gazdaságtan. Még az olyan ismeretágak sem vonhatták ki magukat e hatás alól, mint a teológia és a filozófia.

A változás része volt a leírás és magyarázat szókészletének átalakulása; a mindennapok és a tudományágak diskurzusaiban régi szavakat új értelemben kezdték használni és új szavak honosodtak meg. A szellemi munkamegosztás e máig gyorsuló folyamata együtt haladt a szellemi élet intézményesülésével és professzionalizálódásával, a tudományok egységes művelésére hivatott társaságok, akadémiák és ismeretgyűjtemények helyét egyre inkább a megreformált és szaktudományos elv szerint felépülő egyetemek, szakmai társaságok és szakfolyóiratok vették át. Kialakult a tárgyalásmód új, az enciklopédiák és lexikonok számára alkalmas kánonja: történeti bevezető, a módszertani elvek összefoglalása, a felségterület elhatárolása, a hősök arcképcsarnoka és dicső tetteik felsorolása, amelyekkel szolgálták a modern tudományág létrejöttét. A politikai gazdaságtan esetében ez az antik ökonómia alapját jelentő, a görögök által megfogalmazott világ- és emberkép széthullását, a történelmi változásokat reflektáló és alakító konceptuális innovációt, vagy Foucault fogalmazásában az *episztemé*, a tudás mély struktúrájában végbemenő alapvető változást hozott. Ekkor váltotta fel a klasszikus diskurzust a modern, a 18. század vége fedezte

⁵ M. Blaug: *A klasszikus közgazdaságtan*. In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdasági eszmetörténet*. Budapest: Osiris, 2000, S. Hollander: *Classical Economics*. Oxford: Blackwell, 1987, D. P. O'Brien: *The Classical Economists*. Oxford: Clarendon, 1975.

fel a tudomány tárgyaként az embert, ekkor lépett a gazdagság helyébe a termelő munka mint az elméleti reprezentáció, a politikai gazdaságtan tárgya.⁶

Így tekintve beszélhetünk-e egységes klasszikus iskoláról? A kérdés megválaszolása nem fér e keretek közé, ezért itt csak annyit lehet mondani: mind időben, mind térben jelentős különbségek választják el Smithnek a szkeptikus morálfilozófia keretében megfogalmazott politikai gazdaságtanát például Malthusnak a francia forradalmat követően a természeti szűkösség és a keresztény teológia gondolatmenetének ötvözésére épülő teóriájától avagy J. B. Say Smith népszerűsítésének szánt, de a forradalom programját a képzetlen polgárokhoz eljuttatni akaró értekezésétől, ha e szövegeket a saját történeti környezetükben és szerzőik intencióit figyelembe véve próbáljuk olvasni. Ugyanakkor a közgazdászok olvasata, az egységes klasszikus iskola feltevése mellett is nyomós érvek szólnak: a 19. század első felében a politikai gazdaságtan szerte Európában a smithi alapokra épült, lényegében azonos fogalmakat és elemzési eszközöket használt a gazdasági kérdések kifejtésére. A két interpretáció közötti feszültség a klasszikus közgazdaságtan történetírásának máig megoldatlan problémája.

A klasszikus közgazdászok között általában Smith (1723–1790), Ricardo (1772–1823), Malthus (1766–1834), James Mill (1773–1836), McCulloch (1789–1864), Torrens (1780–1864), J. B. Say (1767–1832), Senior (1790–1864) és J. St. Mill (1806–873) nevét szokás említeni. Gyakran úgy hivatkoznak rájuk mint „angol” iskolára, de ez félrevezető elnevezés. A klasszikus politikai gazdaságtan a francia és a skót felvilágosodás keretében született és a fenti névsorban is számos skótot (Smith, McCulloch, a két Mill) egy Angliába vándorolt holland zsidó család leszármazottját (Ricardo) és egy francia hugenottát (J. B. Say) találunk, ami nem pusztán szociológiai érdekesség, de felveti a különböző elméleti és nemzeti hagyományok összeolvadásának kérdését is. Marx (1818–1883) hiányzik ebből a névsorból, elsősorban azért, mert szövegei – lévén könnyen hozzáférhetőek – kimaradtak válogatásunkból, de azért is, mert noha politikai gazdaságtana a klasszikus ökonómia beható ismerete nélkül egyszerűen érthetetlen, inkább képvisel önálló fejezetet a gazdaságtan történetében, mintsem egyike lenne a Ricardo utáni klasszikus közgazdászoknak.

Adam Smith politikai gazdaságtana egyaránt volt a „nemzetek gazdagságáról szóló vizsgálódás” és az „államférfi vagy törvényhozó feladatairól szóló tudományág”, amint azt a róla szóló profilban kifejtettem. Nem ismételve az ott elmondottakat, itt arra szeretnék utalni, hogy Smith – aki a fiziokraták rendszerét egyszerre tekintette az igazsághoz addig legközelebb jutó elméletnek és

⁶ M. Foucault: *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris. 2000.

egy elmélkedő hajlamú orvos (Quesnay) túlhajtott spekulációjának, aki azt képzelte, hogy egy nemzet csak a tökéletes szabadság és igazságosság feltételei között prosperálhat – maga is a természetes rend koncepciójából indult ki. Számára azonban elfogadhatatlan volt az a tétel, hogy a mezőgazdaságban kifejtett munka a gazdagság egyetlen forrása, ehelyett a termelő és nem termelő munka fogalmában általánosította a fiziokraták megkülönböztetését a produktív és steril tevékenységekről. A megkülönböztetés alapja azonban továbbra is fizikai maradt: termelő, a tőkét növelő tevékenység az, amely fizikailag megfogható termékben testesül meg, míg a szolgáltatások, legyenek bármilyen hasznosak, nem növelik a nemzet gazdagságát. A fiziokraták számára az érték is a mezőgazdaság produktív tevékenységéből fakadt, az árak kérdése pedig – legalábbis elméletileg – alárendelt jelentőségű volt, mivel a rendszer egyensúlyát a javak áramlása fizikailag koordinálja; az árak e csereaktusok jelzései.

Smith ezzel szemben az érték eredetét a produktív munkával kapcsolta össze, kiterjesztve azt egy meghatározott ágazat tevékenységéről a valamennyi anyagi terméket létrehozó munkára, amit ki kellett egészítenie azzal a magyarázattal, hogyan alakulnak ki a piaci árak és milyen kapcsolat fűzi őket a javak értékéhez. Ily módon az árak eltérése az értékektől meghatározó jelentőségű problémává vált Smith politikai gazdaságtanában, jóllehet az ő rendszerében a fiziokrata koncepció a körfolyamat egyensúlyának természetes feltételeiről nem játszott szerepet. A javak valódi ára a benne megtestesült vagy érte kapható munka, míg névleges ára a pénzben kifejezett ár. A munka természetesen nem homogén és maga is alá van vetve árváltozásoknak. Az érték és az ár eme meghatározásait kiteljesítve, Smith bevezette a természetes és a piaci ár megkülönböztetését, az első a javak termelésében részt vevő elemek: munka, tőke és föld hozadékának, azaz a bér, profit és járadék természetes rátáinak összege, egyfajta igazságos ár, amely – amint ezt a bér esetében külön is hangsúlyozta – függ az intézményektől és szokásoktól. A piaci ár a kereslet és kínálat, a verseny nyomása alatt mozog a természetes ár mint vonzásközpont körül.⁷

„A nemzetek gazdagsága” első két könyvének elemzését a brit politikai gazdaságtan egyszerre tekintette kiindulópontnak és olyan széttartó megállapítások halmazának, amelyet egy konzisztens új érték és elosztási elméletté kell formálni, ahol a termelési költségek és az árak viszonya a meghatározó faktor a gazdasági egyensúly létrehozásában. A termelés ráfordításai és a jövedelemelosztás ebből levezetett arányai úgy szerepeltek Ricardo átiratában, mint a termelési tényezők olyan részesedései, amelyek függetlenek a kereslet nagyságától és összetételétől. A klasszikus iskola generációi számára adott megoldhatatlan

⁷ Lásd erről K. Tribe: *From Classicism to Neo-Classicism: Continental Political Economy from the Physiocrats to the Marginal Revolution*. Keele University: Working Paper Series. No. 98/03.

feladatot az érték egységes és változatlan, a munkán alapuló mércéjének megtalálása, a ráfordítások és a kibocsátás egyensúlyának összekapcsolása, mint-hogy a tényleges költségeken alapuló értékektől nem térhettek el a kibocsátási árak. Ricardo nehéz küzdelme azzal a problémával, hogy a tőkeszerkezet különbségei (álló és forgótőke aránya, megtérülési idő stb.) hogyan teszik a jövedelmek megváltozása esetén elkerülhetetlenné az érték változását anélkül, hogy a munkaráfordítások megváltoztak volna, vagy Marx hasonló viaskodása az úgynevezett „transzformációs problémával” azt bizonyítják, hogy a klasszikus elemzés nem tudott úrrá lenni ezen a nehézségen, hiába nyilvánította John Stuart Mill 1848-ban az értékelmélet problémáit lényegében megoldottnak (amint a 19. század végén a fizikát is alapvetően lezártak tekintették).

A „klasszikus iskola mikroökonómiájának” másik sarokköve a mezőgazdaság csökkenő hozadékának feltevésére épülő Malthus-féle népesedési elmélet volt. Noha a népesség nagysága és a létfenntartási eszközök mennyisége között vélelmezett összefüggés gondolata már sokkal előbb megtalálható, a malthusi modell, amely ezt egy szabályozó mechanizmus formájában fejtette ki, állandó tendenciát feltételezve az alsóbb osztályok gyorsabb szaporodására, szilárd alapot nyújtott Ricardo és követői számára a bér és a földjáradék meghatározásához, a jövedelemelosztás törvényeinek megfogalmazásához. Ismét John Stuart Millt idézve: a mezőgazdaság csökkenő hozadékának törvénye „a politikai gazdaságtan legfontosabb proпозиója. Ha ez a törvény más lenne, a gazdaság termelésének és elosztásának szinte minden jelensége is másként alakulna.” A természetes jövedelmi ráták „természeti” alapra helyezése kettős következménnyel járt: megoldhatóvá tette a profit mint reziduum ábrázolását és történelmileg csökkenő tendenciájának magyarázatát, valamint megalapozta a klasszikus iskola gazdaságpolitikai következtetéseit a gabonatorvények és a szegénytörvény kérdéseiben. A földek csökkenő termékenységének statikus törvénye történeti magyarázatként funkcionált a munka növekvő költségeire, a földbirtokos emelkedő járadékára, a csökkenő profitráta, a gazdaságnövekedés fenyegető vagy üdvözölt leállítására, a stacionárius állapot bekövetkezésére vonatkozóan. Ilyen értelemben része volt a klasszikus ökonómia meghatározó problémakörének: a növekedés és fejlődés kérdéseinek.

A növekedés és fejlődés Smith gazdaságtanában alapvető s egyben rendkívül összetett jelenségcsoport volt, amelyet az egyszerűség kedvéért két mozzanatra lehet bontani. Az első a mai közgazdaságtan nyelvén a növekedés „funkcionális” összefüggéseinek feltárása, a második az intézményi feltételrendszer. A növekedés a merkantilistákkal szemben nem az állam gazdagságának gyarapodását, hanem az egyének jólétének, fogyasztásának növekedését jelenti, amelyet a munkamegosztás kibővülése, a produktív munkások számának vagy termelékenységének növekedése tesz lehetővé. Ehhez tőkefelhalmozásra van szükség, amelynek forrása a megtakarítás. Már „A nemzetek gazdagságá”-ban

megtalálható az a tétel, amely szerint a megtakarított jövedelem éppúgy fogyasztási keresletté válik, mint az elköltött rész. A később *Say-törvény* néven ismertté váló megfogalmazás, amely lecsupaszított formájában kereslet és kínálat automatikus egyensúlyát posztulálta, egyben kiiktatta a növekedésnek Smithnél még határt szabó piaci korlátot. A tétel körül zajló viták sokáig megosztották a közgazdaságtant, de a doktrína ellenfelei (Malthus, Sismondi, Lauderdale stb.) nem azt vitatták, hogy a piacokon létrejöhet-e az egyensúly, vagy hogy a hosszú távú növekedésnek van-e keresleti korlátja, hanem azt, hogy a megtakarítások növekedése szükségképpen a növekedés ütemét is fokozza. A javak túltermelésének lehetőségét hangoztatva, arról igyekeztek a másik tábor meggyőzni, hogy a megtakarítások növekedése egy bizonyos szinten túl a jövedelmek és így a kereslet csökkenéséhez vezet, ami szorosan összefüggött a pénz szerepével kapcsolatos elképzelésekkel. A merkantilista érveket cáfoló mennyiségi pénzelmélet elfogadásával a pénznek hosszú távon nem volt hatása a reálváltozókra, a növekedés ütemére.

A növekedés azonban fejlődési folyamat is a klasszikus iskola szemében; Smith a létfenntartási módok szakaszain keresztül megvalósuló civilizációs haladást szögezte szembe Rousseau civilizációkritikájával. A magántulajdon létrejötte és a tőkefelhalmozás nemcsak az értékelmélet eredeti feltevését, az áruban megtestesülő és az érte kapható munka egyenlőségét tette elavulttá, megteremtve a termelés és jövedelemelosztás három osztályra épülő sémáját, de választ adott a kereskedelmi társadalom paradoxonára: miért elfogadhatóbb ennek egyenlőtlensége, mint a természeti állapot eredeti egyenlősége és az arra hivatkozó morális ökonómia. Smith válasza szerint a magas termelékenységű modern kereskedelmi társadalom mindenki számára előnyösebb, mint a létfenntartás jogára építő morális gazdasági szabályozás, mert ez utóbbi nem képes mindenki számára elegendő mértékű termelésre⁸. A növekedés fenntartása volt a gazdaságpolitika megítélésének alapvető szempontja, ez munkált a *laissez faire* elvének különböző alkalmazásai mögött, akár a gabonatorvények eltörléséről, akár a szegénytörvények káros voltáról, akár azokról a lehetséges kivételekről volt szó, amelyeket Smith, Bentham, vagy John Stuart Mill felsorolt.

A klasszikus gazdaságtan egyetlen alapműre épült, de Smith recepciója különböző módokon ment végbe a brit szigeteken és a kontinensen, eltérő nemzeti diskurzusok kialakulásához vezetett. Noha az intézményesülés folyamata Angliában is megkezdődött (Malthus és Senior egyetemen kezdtek előadásokat tartani a politikai gazdaságtanról), de itt alapvető maradt az önképzés, az alapszövegek vagy a társasági hölgyek számára írott népszerűsítő feldolgozá-

⁸ I. Hont-M. Ignatieff: *A szükségletek és az igazságosság „A nemzetek gazdagságában”*. In: Madarász Aladár (szerk): *Közgazdasági eszmetörténet*. Budapest: Osiris, 2000.

sok olvasása. A kontinensen viszont kötelező egyetemi tárgy lett a jogászok, jövődö közigazgatási hivatalnokok vagy politikusok számára, vagyis a hatalom gyakorlói és aspiránsai körében. Smith sikeresebben hódította meg Európát mint Napóleon – írta Marwitz ez idő tájt, de ehhez fontos hozzátenni, hogy elsősorban fordításokon és feldolgozásokon, mindenekelőtt francia közvetítőkön keresztül.

E tekintetben is kiemelkedő szerepe volt J. B. Say politikai gazdaságtanának, aki egyszerre volt Smith népszerűsítője („előtte nem létezett a politikai gazdaságtan tudománya”) és a hasznosságok termelését és fogyasztását hangsúlyozó, Ricardo, Malthus és Mill doktrínáitól eltérő koncepció megfogalmazója. Say politikai gazdaságtanának elvei kezdetben formálisan többnyire azonosak voltak Smith hasonló kérdésekben megfogalmazott állításaival, de ő nem a törvényhozóhoz, hanem a polgárokhoz akart szólni, akiknek megfelelően kell tudni kifejezni érdekeiket, ha véget ér az önkény kormányzása. A politikai gazdaságtan számára nem a helyes kormányzás tudománya, a felvilágosodás projektjének része, hanem a gazdagság termelésének, elosztásának és fogyasztásának törvényeivel foglalkozik és elválasztandó a politikától. Termelés és fogyasztás hasznosságokat hoz létre és semmisít meg, a hasznosság a szükséglet-kielégítő képesség kifejeződése és ezért a kereslettől függ.

Say értekezésének megjelenése időben egybeesett a német gazdasági diskurzus átalakulásával. A kameralizmus helyébe, amely a nagy háztartásként felfogott társadalomban az állam felvilágosult, racionális irányítóinak igyekezett tanácsokat adni, hogyan biztosíthatják a jólétet a belátásnak és eszközöknek egyaránt híján levő alattvalóik számára, az emberi szükségletekről szóló tudomány lépett. Noha a kameralizmus mint tankönyvi hagyomány továbbra is fennmaradt, a német diskurzus fokozatosan átvette és kifejlesztette nemcsak az önérdék követésére alapuló társadalmi rendszer eszméjét, hanem azokat az elemeket is, amelyek a javakat az emberi szükségletek kielégítésére alkalmas dolgokként, a gazdasági javakat cseretárgyként, az értéket a hasznosság fokaiként, a gazdaság szereplőit fogyasztókként ábrázolta, ekként alakítva ki azt a fogalmi apparátust, amelyet a neoklasszikus ökonómia, a „marginális forradalom” később felhasznált.

SZEMELVÉNYEK

ADAM SMITH

Az erkölcsi érzelmek elmélete

(részletek)

4. rész

*A hasznosságnak a helyeslés érzületére kifejtett hatásáról:
mely egy szakaszból áll*

I. fejezet

**Azon szépségről, amelyet a hasznosság látszata ruház a művészet
valamennyi termékére, és a szépség ezen fájának kiterjedt befolyásáról**

[...]

Képzületünk, mely fájdalom és szomorúság esetén mintha személyünk ketrecébe lenne zárva és bebörtönözve, a jó közérzet és a felvirágzás időszakában kiárad mindenre, mi körülöttünk létezik. Akkor elbájol minket azon kényelem szépsége, mely a hatalmasok palotáiban és gazdaságaiban uralkodik: és csodáljuk, miként van minden dolog ahhoz alkalmazva, hogy előmozdítsa kényelmünket, megelőzze igényeiket, kielégítse kívánságaikat és legkomolytalanabb vágyaiknak megfelelően szórakoztassa és mulattassa őket. Ha szemügyre vesszük azon valódi kielégülést, mit mindezen vágyak nyújtani képesek magukban véve és eltekintve azon elrendezés szépségétől, mely e kielégülés előmozdítására alkalmas, ez mindig a legnagyobb mértékben megvetendőnek és

jelentéktelennek fog tűnni. Ámde ritkán szemléljük ebben az elvont és filozófikus megvilágításban. Képzeletünkben természetes módon összevegyítjük azon rendszer, gépezet vagy gazdaság rendjével, szabályos és harmonikus mozgásával, melynek segítségével létrehozzák. A gazdaság és hatalmasság örömei, ha ebben az összetett fényben szemléljük őket, úgy érintik a képzeletet, mint valami nagy, szép és nemes, minek elérése jócskán megéri mindazt a fáradozást és aggodalmat, miket olyannyira hajlamosak vagyunk nekik szentelni.

Es jól van az, hogy a természet ekképpen becsap minket. E csalás az, mely az emberek iparkodását felkelti és szüntelen mozgásban tartja. Ez az, mi őket elsőnek ösztönözte, hogy földet műveljenek, házakat építsenek, városokat és birodalmakat alapítsanak, felfedezzék és tökéletesítsék mindazon tudományokat és művészeteket, amelyek az emberi életet megszépítik és megnevesítik; ez az, ami teljesen megváltoztatta a föld egész arculatát, a természet vad erdőségeit kellemes és termékeny síkságokká változtatta, az úttalan és meddő óceánt a létfenntartás új alapjává és a föld különböző nemzetei közötti érintkezés nagy országúttjává tette. Az emberi nem e munkálkodása során a föld arra kényszerült, hogy természetes termékenységet megkettőzze, és a lakosok nagyobb sokaságát tartsa el. Hiábavalóan szemlélgeti a gögös és érzéketlen földesúr tágas földjeit és – mit sem gondolva embertársai szükségleteivel – képzeletben hiába fogyasztja el maga az egész termést, mely rajtuk terem. Az ismerős és nyers szólásmondás, mely szerint hiába kívánja a szem, ha nem bírja a bendő, sosem bizonyult még igazabbnak, mint az ő tekintetében. Gyomrának befogadóképessége nem tart arányt vágyai határtalanságával, és nem emészt meg többet, mint a leghitványabb paraszté. A többit kénytelen szétosztani azok közt, akik a legfinomabb módon készítik el azt a keveset, amit ő maga használ el, azok közt, akik felrakják azt a palotát, amelyben e keveset elfogyasztja, ami között, akik előteremtik és rendben tartják mindazokat a különböző csecsebecségeket és játékszereket, melyeket a hatalmasság gazdaságában felhasználnak; akik közül ekképp mindegyik az ő fényűzéséből és szeszélyéből nyeri el az élethez szükséges javakból azon osztályrészt, melyet emberiességétől és igazságosságától hiába várt volna. A föld hozadéka minden időben a lakosok csaknem azon számát tartja el, amelyet eltartani képes. A gazdagok csupán azt válogatják ki a rakásból, ami a legértékesebb és a legkellemesebb. Csak kevéssel fogyasztanak többet, mint a szegény, és természetes önzésük és kapzsiságuk ellenére, noha csak tulajdon kényelmükkel törődnek, noha az egyetlen cél, melyet azon sok ezernek, kiket foglalkoztatnak, munkájától várnak, tulajdon hiú és kielégíthetetlen vágyaik csillapítása, mégis megosztják a szegénnyel minden újításuk hozadékát. Egy láthatatlan kéz vezeti őket arra, hogy az élethez szükséges javakat csaknem ugyanúgy osszák fel, mint ahogy ez akkor történe, ha a föld egyenlő részekre lenne felosztva valamennyi lakója között; és ekképp, anélkül hogy szándékolnák, anélkül hogy tudomásuk lenne róla, előmozdítják a társadalom

érdekét, és eszközt nyújtanak a faj megsokszorozásához. Midőn a gondviselés a földet néhány nemesi birtokos között osztotta fel, sem el nem feledkezett azokról, akik – úgy tűnt – kimaradtak az osztzkodásból, sem nem hagyta magukra őket. Ezen utóbbiak is élvezik a maguk osztályrészét mindabból, amit a föld hoz. Abban, ami az emberi élet igaz boldogságát teszi, semmivel sem maradnak azok alatt, kik olyannyira előttük állónak tűnnek. A test nyugalmában és a lélek békéjében a különböző rangban lévők csaknem egy szinten állnak, és a koldus, aki az út szélén sütteti magát a nappal, azon biztonság birtokában van, melyért királyok küzdenek. [...]

Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*. 1759. In: *Brit moralisták a XVIII. században*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1977.

(Fordította: Fehér Ferenc)

ADAM SMITH

A nemzetek gazdagsága

(részletek)

Bevezetés és a mű beosztása

Minden nép életében az évről évre kifejtett munka az a tényező, amely az évente fogyasztott szükségleti és kényelmi cikkeket elsősorban szolgáltatja. Ez mindig vagy a kifejtett munka közvetlen termékeiből áll, vagy abból, ami a közvetlen termékek ellenében más népektől vásárolható.

A nép tehát aszerint lesz szükségleti és kényelmi cikkekkel bővebben vagy szűkösebben ellátva, hogy kisebb-e vagy nagyobb az az arány, amely a közvetlen munkatermékek, illetve az értük beszerezhető termékek mennyisége és a fogyasztók száma között fennáll.

Ezt az arányt viszont minden népnél szükségképpen két körülmény szabályozza: először a munka kifejtése során általában megnyilvánuló gyakorlatosság, szakszerűség és értelmesség, másodsor pedig a hasznos munkát végző és ilyen munkát nem végző egyének közötti számarány. Bármilyen legyen az ország talaja, éghajlata vagy területi kiterjedése, ellátottságának bőséges vagy szűkös volta adott helyzetében évről évre ettől a két körülménytől függ.

Úgy látszik egyébként, hogy az ellátottság bőséges vagy szűkös volta inkább függ az első, mint a második körülménytől. A vadászokból és halászból álló primitív népeknél minden munkaképes ember többé-kevésbé hasznos

munkát végez és azon van, hogy tőle telhetően előteremtse a létfenntartáshoz szükséges és a kényelmet szolgáló javakat mind a maga, mind pedig családja, sőt törzse olyan tagjai számára is, akik túl fiatalok, túl öregek vagy túl gyengék a vadászatra és a halászatra. Mégis, ezek a vad népek oly nyomorúságosan szegények, hogy pusztán szükségből gyakran kénytelenek, vagy legalábbis úgy látják, hogy kénytelenek az újszülötteket, az aggokat, a sorvasztó betegségben szenvedőket elhagyni, s őket ezzel az éhhalálnak vagy a vadállatoknak kiszolgáltatni. Más a helyzet ezzel szemben a civilizált, haladó népeknél, ahol nagyon sok ember ugyan egyáltalán nem dolgozik, sok pedig tízszer, gyakran százszor annyi munka termékét fogyasztja, mint a legtöbb dolgozó, a társadalom össz-munkájának a hozama mégis akkora, hogy sokszor mindenki bőségesen el van látva, és még a legalacsonyabb rendű munkát végző és legszegényebb munkásnak is, hogyha mértékletes és szorgalmas, több jut a létfenntartáshoz szükséges és a kényelmet szolgáló javakból, mint amennyire a vadember bármiképpen is szert tehet. [...]

ELSŐ KÖNYV

Első fejezet

A munkamegosztás

A munka termelőereje terén mutatkozó fejlődés a legnagyobb mértékben, a munka irányításában és elvégzésében megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség pedig jórészt, nyilván a munkamegosztás hatására jött létre.

A munkamegosztásnak a társadalom egészére gyakorolt hatását könnyebben értjük meg, ha működését bizonyos manufaktúrákon belül vizsgáljuk. Általában azt hiszik, hogy a munkamegosztás néhány nagyon kis jelentőségű manufaktúrában a legmesszebbmenő; nem azért, mintha ezekben tényleg fokozottabb lenne, mint a jelentősebbekben, hanem azért, mert a csak csekély számú ember kismérvű szükségletét kielégítő kevésbé fontos manufaktúrákban a munkások összlétszáma szükségszerűen alacsony, a különféle fajta munkát végző emberek gyakran egyetlen műhelyépületben dolgoznak, ahol aztán minden egyszerre tárul a néző szemé elé. A tömegszükségletek kielégítésére hivatott jelentős manufaktúrákban az egyes munkafajtákat végző emberek száma ezzel szemben olyan nagy, hogy lehetetlen valamennyit ugyanabban a műhelyépületben dolgoztatni. Egyszerre leginkább csak azokat láthatjuk, akik ugyanazt a munkamenetet végzik. Míg tehát az ilyen manufaktúrákban a munka valójában sokkal több részre lehet felosztva, mint a jelentéktelenebbekben, a munkamegosztás ténye itt korántsem annyira nyilvánvaló, s ezért nem is veszik annyira észre.

Vegyünk tehát példának egy nagyon kis jelentőségű manufaktúrát, amelyet azonban igen gyakran méltatnak figyelemre a munkamegosztás tárgyálásánál: a

gombostűkészítő ipart. A munkás, aki ezt a mesterséget (amelyet a munkamegosztás önálló iparágga fejlesztett) nem tanulta és nem ért az abban használatos gépekhez (amelyeknek a feltalálása valószínűleg szintén a munkamegosztás következménye), a legnagyobb igyekezettel is aligha tud akár csak egy tűt is elkészíteni naponta, húszat pedig már semmi esetre sem. Az a mód viszont, ahogyan ezt a mesterséget ma űzik, a gombostűkészítést nemcsak egészében teszi önálló iparrá, hanem számos olyan ágra is osztja, amelyből a legtöbb szintén különálló iparág. Az egyik ember drótot húz, a másik egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszt-hessék a fejet. A fejkészítés megint két vagy három különálló művelet. Külön mesterség a fej felillesztése, úgyszintén a kész gombostűk fényesre csiszolása, sőt, még azok papírba csomagolása is. Így azután a gombostűkészítés fontos mestersége mintegy tizenhét külön műveletre oszlik. Egyes helyeken mind-egyiket külön kéz végzi, másutt egy ember elvégez esetleg kettőt-hármat is. Láttam egy ilyenfajta kisebb manufaktúrát, ahol csak tíz ember dolgozott, s ahol ezért egyesek két vagy három különálló műveletet végeztek el. Noha nagyon szegények voltak és így a szükséges gépekkel is éppen csak, hogy el voltak látva, ha igyekeztek, együttesen mégis körülbelül tizenkét font gombostűt tudtak naponta készíteni. Egy fontban négyezernél több közepes nagyságú gombostű van. A tíz ember együttesen több mint negyvennyolcezer tűt tudott tehát naponta előállítani. Következésképpen minden egyes személyt, aki a negyvennyolcezer tű tizedrészét állította elő, úgy lehet tekinteni, mint aki négyezer-nyolcszáz tűt készített naponta. De ha valamennyien külön-külön, egymástól függetlenül dolgoztak volna anélkül, hogy bármelyikük is külön kiképzést kapott volna, úgy bizonyos, hogy egyenként nem húsz, de talán még egy gombostűt sem tudtak volna megcsinálni, vagyis nemhogy a kétszáznegyvened, de talán még a négyezer-nyolcszázad részét sem annak, aminek elvégzésére a különböző műveletek megosztásával és egybekapcsolásával jelenleg képesek. [...]

Három különböző körülménynek tudható be, hogy a munkamegosztás révén ilyen nagy mértékben megnövekedett az a munkamennyiség, amelyet egy bizonyos számú ember el tud végezni. Először annak, hogy minden egyes munkás egyre nagyobb gyakorlatra tesz szert; másodsor annak, hogy az egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél rendszerint kárbevesztő idő megtakarítható; végül pedig számos olyan gép feltalálásának, amely megkönnyíti és meg-
rövidíti a munkát és egy embert képessé tesz arra, hogy sok ember munkáját elvégezze. [...]

Második fejezet A munkamegosztás szülőkoka

A munkamegosztás, amelyből olyan sok mindenféle előny származik, nem az előrelátó emberi bölcsesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban, hogy az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérhető általános jólét felé, hanem egy az ember természetében rejlő hajlamnak a szükség-szerű, de csak lassú fokozatossággal érvényesülő következménye, amelynek a kiterjedt jólétet fakasztó hatását nem láthatta előre ez a hajlam a cserélgetésre, cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot más jószágra váltsa át.

Az a kérdés, vajon ez a hajlam egyike-e az emberi természet ama eredeti alapvonásainak, amelyekről nem tudunk magunknak számot adni, vagy pedig, s ez látszik valószínűbbnek, az értelem és a beszédképesség kifejlődésének a természetes folyománya, semmiképpen sem tartozik jelen vizsgálódásaink körébe. Közös vonása ez minden embernek, viszont egyetlen más állatfajban sincs meg. Az állatok nyilván sem ilyen, sem másfajta megegyezést nem ismernek... Soha senki sem látott még kutyát, amint megfontoltan és méltányosan csontot cserélt egy másik kutyával. Soha senki sem tapasztalta még, hogy az állat mozdulataival vagy természetadta hangjával jelezte volna a másiknak: ez az enyém, az a tiéd, hajlandó vagyok ezt odaadni azért. Csaknem minden más állatfajnál a kifejlett egyed teljesen önálló, és természetes állapotban nem szorul más élőlény segítségére. [...] Az embernek viszont állandóan szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja pusztán a jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önzésüket nyergeli meg a maga javára és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kíván tőlük. Ezt tesszük, valahányszor cserét ajánlunk valakinek. Add nekem, amire szükségem van és megkapod, ami neked kell; ez az értelme minden efféle ajánlatnak és túlnyomórészt ez a módja annak, hogy megkapjuk egymástól a számunkra éppen szükséges szolgáltatásokat. Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakaratótól várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik. Csak a koldus nyugszik bele abba, hogy embertársai jóindulatától függjön, de még az sem függ csupán attól. Tényleg a jószándékú emberek jótékonykodása látja őt el mindennel, amire szüksége van, hogy éljen. De noha végső fokon a jótékonyági elv biztosítja számára az összes létfenntartási eszközt, ezeket nem kapja és nem is kaphatja mindenkori szükségleteinek megfelelően. Pillanatnyi szükségletei nagyobbik részét tehát ő is csak úgy fedezi, mint a többi ember: megegyezéssel, cserével vagy vásárlással. A pénzért, amit az egyik ember ad neki, ételmet vásárol; a viselt ruhát, amivel a másik megajándékozza, elcseréli neki

jobban megfelelő ruhára vagy szállásra, vagy élelemre, vagy pénzre, amin azután akkor vásárolhat magának akár ételmet, akár ruhát, akár szállást, amikor arra éppen szüksége van.

Ugyanaz a cserélőhajlam, amely arra készlet bennünket, hogy megállapodás, csere vagy vásárlás útján szerezzük meg egymástól a szükséges szolgáltatások nagyobb részét, képezi eredeti kiinduláspontját a munkamegosztásnak is. Valamely vadász- vagy pásztornép körében az egyik ember gyorsabban és ügyesebben készít, mondjuk, íjakat és nyilakat, mint a többi. Ezeket azután gyakran elcseréli társaival marha vagy elejtett vad ellenében, s végül is rájön, hogy így több marhát és vadat szerezhet, mintha maga járna vadászni. Saját érdeke vezérli tehát, amikor lassan az íj- és nyílkészítés válik fő tevékenységévé és afféle fegyverkészítő lesz. [...] Így azután a bizonyosság, hogy munkája hozamának a saját fogyasztását meghaladó részét cserélni tudja majd mások olyan munkahozamának a feleslege ellenében, amelyre neki van szüksége, minden embert arra készlet, hogy egy bizonyos foglalkozásra adja magát és ápolja, tökéletesítse az illető tevékenységi területen megnyilvánuló tehetségét.

A természetadta tehetség szempontjából az emberek valójában sokkal kevésbé különböznek, mint gondoljuk, s a szellemi képesség különböző volta, amely felnőtt korokban látszatra megkülönbözteti a különféle hivatású embereket, sokszor nem annyira oka, mint inkább következménye a munkamegosztásnak. A különbség a legelütőbb egyéniségek, mint például a filozófus és a közönséges városi teherhordó között, nem, annyira a természettől való, mint amennyire az életmódból, a szokásból és a nevelésből ered. [...] Szellemi képességét és hajlamait tekintve a filozófus természettől fogva feleannyira sem különbözik a városi teherhordótól, mint a szelindek az agártól, az agár a spanieltől, ez pedig a komondortól. A különböző állatfajták azonban, tartozzanak bár ugyanahhoz a fajhoz, alig vannak egymás hasznára. A szelindek erejét legkevésbé sem támogatja sem az agár gyorsasága, sem a spaniel okossága, sem pedig a komondor tanulékonyasága. Mivel pedig hiányzik a cserére és váltogatásra irányuló képesség vagy hajlam, ezeknek a különféle készségeknek és tehetségeknek a kihatásait nem lehet közös célra egyesíteni és így azok az egész faj számára a legkisebb mértékben sem jelentenek előnyöket, nem teremtenek jobb létfeltételeket. Minden egyes állatnak még mindig egyedül kell magát fenntartania és megvédenie, önállóan és függetlenül a többitől, és semmiféle előnye sem származik abból a sokféle tehetségből, amellyel a természet a társait felruházta. Az embereknél, éppen ellenkezőleg, a legeltérőbb tehetségek is kiegészítik egymást. A cserélgetésre, cserekereskedelemre, a javak átváltására irányuló általános hajlamuk folytán különféle képességeik sokféle termékét mintegy összehordják egy közös alapba, amelyből azután mindegyikük megszeresheti magának mások tehetsége termékeiből azt, amire éppen szüksége van.

Harmadik fejezet

A munkamegosztásnak határt szab a piac terjedelme

Amiként a csere lehetősége teremti meg a munkamegosztás lehetőségét, úgy a munkamegosztás mérvét is mindig a cserelehetőség mérve vagyis, más szóval, a piac terjedelme szabja meg. Kisterjedelmű piacon misem készítheti az embert arra, hogy csak egy foglalkozásnak szentelje magát, mert hiszen nincsen lehetősége arra, hogy munkája hozamának a saját fogyasztását meghaladó részét mások munkája hozamának olyan részei ellenében cserélje, amelyekre viszont neki van szüksége. [...]

Negyedik fejezet

A pénz eredete és értelme

Mihelyt a munkamegosztás teljesen kialakult, az ember a maga szükségleteinek már csak nagyon kis részét tudja a saját munkájának a termékeiből fedezni. Túlnyomó részét úgy fedezi, hogy a saját munkája termékeiből a saját fogyasztást meghaladó részt elcseréli, éspedig más emberek munkájának olyan termékei ellenében, amelyekre éppen szüksége van. Csere nélkül tehát senki sem tud élni, s így bizonyos mértékig mindenki kereskedővé lesz, s a társadalom maga is voltaképpen kereskedő társadalommá fejlődik. [...]

Az ÉRTÉK szónak, ezt jól meg kell jegyeznünk, két különböző értelme van; hol egy bizonyos tárgy hasznosságát fejezi ki, hol pedig a tárgy birtoklásával járó azt a képességet, hogy érte más árukat lehet vásárolni. Az egyiket „használati érték”-nek, a másikat „csereérték”-nek nevezhetjük. A legnagyobb használati értékkel bíró dolgoknak gyakran csekély vagy, éppenséggel semmi a csereértéke, viszont a legnagyobb csereértékű dolgoknak sokszor nincs vagy csak kevés a használati értéke. Semmi sem hasznosabb a víznél, de vásárolni vagy cserébe kapni jóformán semmit sem lehet érte. A gyémántnak viszont alig van használati értéke, általában mégis nagyon nagy mennyiségű áru kapható érte cserébe. [...]

Ötödik fejezet

Az áruk valóságos és névleges, vagyis munkában, illetve pénzben kifejezett ára

Az ember aszerint gazdag vagy szegény, hogy milyen mértékben engedheti meg magának szükségletei kielégítését, a kényelmet és az élet örömeit. De ezekkel az embert a saját munkája csak nagyon kis mértékben láthatja el akkor, amikor a munkamegosztás már teljesen kialakult. Túlnyomórészt mások munkájából kell származniuk. Így tehát az ember valójában olyan mértékben gazdag vagy szegény, amilyen mennyiségben mások munkája felett rendelkezhetik

vagy azt meg tudja vásárolni. Ebből következik, hogy birtokosának, aki azt nem akarja maga használni vagy elfogyasztani, hanem más áruért akarja elcserélni, minden áru annyit ér, amennyi munkát érte kaphat. Ennélfogva minden áru csereértékének az igazi mértéke a munka.

Minden dolog valóságos ára, vagyis amibe az annak kerül, aki meg akarja szerezni, a megszerzésével járó fáradtság és erőfeszítés. Annak pedig, aki azt megszerezte, hogy eladja vagy valami más ellenében elcserélje, minden dolog valójában annyit ér, amennyi munkát és erőfeszítést vele megtakaríthat vagy másokra átháríthat. Amit pénzért vagy áruért veszünk, azt éppen úgy munka ellenében szerezzük, mint azt, amire saját testi erőfeszítésünkkel teszünk szert. A kiadott pénz vagy áru valójában csak felmentést ad a testi erőfeszítés alól; bizonyos értékű munkamennyiséget foglal magában, s voltaképpen ezt cseréljük olyasvalami ellenében, ami az adott időpontban nézetünk szerint azonos értékű munkamennyiséget tartalmaz. A munka volt az első ár, az első pénz, amellyel mindenért fizettek. A világon minden gazdagságot nem arannyal vagy ezüsttel, hanem elsősorban munkával szereztek meg; értéke annak a számára, aki megszerezte és más új javakért el akarja cserélni, pontosan annyi, mint az a munkamennyiség, amit érte kaphat.

Hobbes szerint a gazdagság hatalom. De, aki nagy vagyont szerez vagy örököl, az nem szerez vagy örököl szükségképpen politikai hatalmat is, sem polgári, sem katonai vonatkozásban. Vagyona révén esetleg megszerezheti mind a kettőt, de a vagyon pusztán birtoklása egyikkel sem ruházza fel szükségyszerűen. Amivel őt a birtoklás ténye nyomban és közvetlenül felruházza, az a hatalom arra, hogy bizonyos fokig megszerezze magának a rendelkezést az éppen piacon levő összes munka vagy munkatermék felett. Vagyona pontosan ennek a hatalomnak megfelelően lesz kisebb vagy nagyobb, vagyis aszerint, hogy miképpen aránylik vagyona a mások munkájának vagy – ami ugyanaz – munkája termékének ahhoz a mennyiségéhez, amit érte kaphat, minden jószág csereértéke szükségyszerűen pontosan akkora lesz, amekkora hatalommal tulajdonosát felruházza. [...]

Hatodik fejezete

Az ár összetevői

A társadalomnak abban a korai kezdetleges állapotában, amikor még nincsen sem tőkefelhalmozódás, sem földtulajdon, nyilván semmi sincs, ami valamilyen módon alkalmas volna a különféle javak egymásközi cseréjének a szabályozására, csak az az arány, amely a megszerzésükre fordítandó munkamennyiségek között fennáll. Ha például valamely vadásznép körében rendszeren kétszer annyi munkába kerül egy hód megölése, mint egy szarvas elejtése, úgy egészen természetes, hogy egy hód két szarvas ellenében legyen cserélhető, illetve két

szarvast érjen. Egészen természetes, hogy ami rendszeren két nap vagy két óra munkájának a terméke, a dupláját érje az egy napi vagy egy órai munka termékének.

Ha az egyik fajta munka fáradtságosabb a másiknál, a fokozott erőfeszítésért természetesen térítés jár; innen van, hogy az egyik fajta munka egy órai terméke sokszor a másik fajta két órai terméke ellenében cserélhető.

Némely fajtája a munkának különösen nagy ügyességet és értelmet igényel; az emberek ezeket a tulajdonságokat becsülik, s ennél fogva az ilyen munka termékét többre értékelik, mint amennyire a felhasznált idő alapján kellene. Az ilyen tulajdonságokra ritkán lehet másképpen, mint messzemenő odaadás árán szert tenni, s a velük létrehozott termék magasabb értéke gyakran méltányos kárpótlás azért az időért és munkáért, amelyet értük áldozni kell. A fejlett társadalomban az effajta térítés a fokozott erőfeszítésért és nagyobb ügyességért rendszerint a munkabérben jut kifejezésre; nyilván valahogy így lehetett ez a társadalom legkorábbi, legkezdetlegesebb korszakában is.

A munka terméke ebben a korszakban még teljes egészében a munkásé, azt pedig, hogy milyen munkamennyiséget vehetünk, cserélhetünk vagy vonhatunk a magunk rendelkezési körébe valamely jószág ellenében, még kizárólag az szabja meg, hogy általában milyen munkamennyiséget fordítottunk az illető jószág megszerzésére vagy előállítására.

Mihelyt azonban kevesek kezén tőke halmozódik fel, egyesek nyomban arra használják, hogy szorgalmas embereket dolgoztassanak, akiket nyersanyagokkal és fogyasztási cikkekkel látnak el csak azért, hogy munkatermékük, illetve annak az eladása révén, amivel a munka a nyersanyagok értékét megnöveli, profitra tegyenek szert. Amikor a vállalkozó a készterméket akár pénz, akár munka, akár pedig áru ellenében elcseréli, akkor azon felül, amiből megtérül az anyagok ára és a munkások bére, még adódnia kell valaminek, ami az ő profitja lesz, amiért kockáztatja a tőkéjét. Az tehát, amivel a munkások az anyag értékét növelik, ebben az esetben két részre oszlik: az egyik fedezi a munkások bérét, a másik a munkáltató profitját az anyagban és bérben előlegezett egész tőke után. A munkáltatónak csak akkor érdeke, hogy munkásokat alkalmazzon, ha munkájuk eladásából többet várhat, mint amennyiből a tőkéje megtérül, és csak akkor érdeke inkább nagyobb, mint kisebb tőkét befektetni, ha a profit a tőke nagysága szerint alakul.

Felmerülhet esetleg a gondolat, hogy a tőkeprofit csak egy másik elnevezése annak a bérnek, amely egy különleges fajtájú munkáért, a felügyelet és irányítás munkájáért jár. Csakhogy a tőkeprofit valami egészen más, egészen más elvek is szabályozzák és semmiféle arány sem áll fenn közte és a feltételezett felügyeleti és irányító munkának akár a mennyisége, akár pedig a testi vagy szellemi erőfeszítést igénylő volta között. A tőkeprofitot minden szempontból

az alkalmazott tőke értéke szabályozza és ennek a tőkének a nagysága arányában lesz nagyobb vagy kisebb.

Ilyen körülmények között a munka terméke már nem mindig egészében a munkásé; a legtöbb esetben meg kell osztzkodnia rajta az őt foglalkoztató tőke tulajdonosával. És azt, hogy milyen munkamennyiséget vehetünk, cserélhetünk vagy vonhatunk a magunk rendelkezési körébe valamely jószág ellenében, többé már nem az szabja meg kizárólag, hogy általában milyen munkamennyiséget fordítottunk az illető jószág megszerzésére vagy előállítására. Nyilvánvaló, hogy egy további munkamennyiség szükséges ahhoz, hogy fedezze annak a tőkének a profitját, amely előlegezte a béreket és biztosította a munkához szükséges anyagokat.

Amint valamely ország földje magántulajdonba kerül, a földesurak, mint mindenki más is, szívesen aratnak ott, ahol sohasem vetettek, s még azért is járadékot követelnek, amit a föld magától megterem. Az erdő fáját, a rét fűvét és a föld minden vadon megtermő gyümölcsét, amely a földközösség idején a munkásnak csak az összegyűjtés okozta fáradtságába került, most ártóbb terheléssel s neki ezt is meg kell fizetnie. Fizetnie kell az összegyűjtési engedélyért, abból pedig, amit a munkájával összegyűjt vagy termel, egy részt át kell engednie a földesúrnak. Ez a rész, vagy ami ugyanaz, ennek a résznek az ára képezi a földjáradékot, egyben pedig a legtöbb áru árában a harmadik összetevőt. [...]

Civilizált országban csak kevés áru csereértéke származik egyedül munkából; a legtöbb áru csereértékét lényegesen növeli a földjáradék és a profit. Ebből következik, hogy az ország egész évi munkájának a termékeiért kapható munkamennyiség mindig nagyobb lesz annál, mint amelyet e termékek előállítására, feldolgozására és piacra hozatalára fordítottak. Ha a társadalom évről évre tényleg igénybe is venné azt az egész munkamennyiséget, amelyet meg tud vásárolni, akkor, mivel ez a munkamennyiség esztendőről esztendőre nagy arányban nőne, minden esztendő termelése értékben jelentősen meghaladná a megelőző év termelését. Csakhogy nincsen olyan ország, amely az évi termelést egészében a dolgozói foglalkoztatására fordítaná. Egy nagy részét mindenütt a henyélők fogyasztják el. Az évi termelés rendes vagy átlagos értéke évről évre törvényszerűen aszerint nő, csökken vagy marad változatlan, hogy milyen arányban oszlik meg a lakosság eme két rétege között.

Hetedik fejezet

Az áruk természetes ára és piaci ára

Minden társadalomban, illetve minden vidéken, a munka és a tőke minden egyes alkalmazási területén, mind a profitnak, mind a munkabérnek van egy kialakult, illetve átlagos rátája. Ezt a rátát – mint később majd kimutatom – természetes úton-módon szabályozzák egyrészt a társadalom általános viszonyai,

annak gazdagsága vagy szegénysége, fejlődő, stagnáló vagy hanyatló állapota, másrészt pedig az egyes alkalmazási területek sajátos természete.

Ugyanígy minden társadalomban, illetve minden vidéken a földjáradéknak is van egy kialakult vagy átlagos rátája, amelyet – amint majd bizonyítom – részben szintén annak a társadalomnak vagy vidéknek az általános viszonyai szabályoznak, amelyen a föld fekszik, részben pedig a föld természetes vagy pedig kifejlesztett termőképessége határoz meg.

Adott időben és helyen ezeket az átlagos vagy szokásos rátákat a bérek, a profit és a járadék természetes rátáinak nevezhetjük.

Ha az árut azon az áron adták el, amely sem több, sem kevesebb annál, ami éppen fedezi a földjáradékot, a munkabért, valamint az előállításához, feldolgozáshoz és piacra hozatalhoz felhasznált tőke profitját, és pedig mindegyiket a természetes rátája szerint, akkor az eladás a természetes árnak nevezhető áron történt.

Az árut ebben az esetben pontosan annyiért adták el, amennyit ér, illetve amennyibe piacra hozójának valóban került.

Azt a tényleges árat, amelyen az árut rendszeresen eladják, az áru piaci árának nevezik. Ez lehet a természetes ár felett, alatt, vagy vele egyenlő.

Az áru piaci árát az az arány szabályozza, amely a ténylegesen piacra hozott mennyiség és az olyan emberek részéről megnyilvánuló kereslet között áll fenn, akik készek megfizetni az áru természetes árát, vagyis azt az egész járadékot, munkabért és profitot, amelyre szükség volt az áru piacra hozatalához. Az ilyen emberek részéről megnyilvánuló keresletet ténylegesen ható keresletnek nevezhetjük, mert önmagában is elegendő indítók lehet arra, hogy az áru a piacra kerüljön. Különbözik tőle a minősítetlen kereslet. Bizonyos értelemben a nagyon szegény emberről is mondható, hogy keresi a hatlovas hintót, mert esetleg szeretné, ha neki is lenne; de ez a kereslet nem ténylegesen ható kereslet, mivel kielégítésére áru sohasem kerülhet a piacra.

Ha a piacra hozott árumennyiség történetesen meghaladja a tényleges keresletet, ez csak azt jelentheti, hogy az árösszetevők valamelyikére kevesebb jut, mint amennyi annak a természetes rátája. Ha ez az összetevő a járadék, úgy a földesurakat érdekeik nyomában arra fogják készíteni, hogy földjük egy részét más módon hasznosítsák; ha pedig a munkabér vagy a profit, úgy az egyik esetben a munkások, a másikban a munkáltatók érdeke az lesz, hogy munkájuk, illetve tőkéjük egy részét kivonják az érintett alkalmazási területről. Így azután a piacra hozott mennyiség hamarosan éppen csak a tényleges kereslet kielégítésére lesz elegendő. A különböző árösszetevők a természetes ráták szintjéig fognak emelkedni, az egész ár pedig eléri a természetes árat.

Ha viszont a piacra hozott mennyiség történetesen alatta marad a tényleges keresletnek, ez csak azt jelentheti, hogy az összetevők valamelyikére több jut, mint amennyi annak a természetes rátája. Ha ez az összetevő a járadék, úgy

minden földesúrnak természetesen az lesz az érdeke, hogy több földet készítsen elő az éppen szóban forgó áru természetére; ha pedig a munkabér vagy a profit, úgy kivétel nélkül minden munkás és üzletember érdeke csakhamar azt kívánja majd, hogy több munkát, illetve tőkét fektessen be az érintett áru elkészítésébe és piacra hozatalába. Így azután a piacra hozott mennyiség rövidesen elegendő lesz a tényleges kereslet kielégítésére. A különböző árösszetevők hamarosan a természetes ráták szintjére csökkennek, az egész ár pedig a természetes ár nivójára esik.

A természetes ár tehát mintegy a központi ár; minden áru ára állandóan feléje gravitál. Különböző véletlenek az árat néha jóval a központi ár felett tarthatják, máskor pedig még valamelyest ez alá is nyomhatják. De bármilyen akadályok gátolják is az árakat abban, hogy a nyugalomnak és állandóságnak ebben az állapotában állapotjanak meg, azok mégis folyton feléje törekszenek. [...]

Nyolcadik fejezet A munkabér

A munka terméke képezi a munkáért nyújtott természetes térítést, a munkabért.

A föld tulajdonba vételét és a tőke felhalmozódását megelőző ősi állapotban a munkatermék egészében a munkásé. Nincsen földesúr és nincsen mester, akivel osztozkodnia kellene. [...]

Az az őseredeti állapot, amelyben a munka termékét maradéktalanul a munkás élvezhette, persze csak addig tarthatott, amíg kezdetét nem vette a föld tulajdonba vétele és a tőke felhalmozása. Régen véget is ért, jóval mielőtt a munka termelőereje lényegesen kifejlődött volna, s így céltalan lenne tovább kutatni, milyen hatása lehetett volna a munkáért nyújtott térítésre, a munkabérre.

Mihelyt a föld magántulajdonná lesz, a földesúr részt követel mindenből, amit a munkás azon meg tud természeteni vagy össze tud gyűjteni. A földesúr járadéka az első levonás a földműves munka termékéből.

Aki földet művel, annak ritkán van annyija, hogy abból az aratásig eltartsa magát. Rendszerint egy munkaadónak, az öt alkalmazó bérlőnek a tőkéjéből fedezik a létfenntartását; ennek azonban csak akkor érdeke a munkás foglalkoztatása, ha részesedik a munka termékében, vagyis ha a tőkéje profittal tétézve térül meg. Ez a profit a második levonás a földművelésre fordított munka termékéből.

A profit jóformán minden más munka termékéből is levonásra kerül. A munkások túlnyomó része ugyanis minden mesterségben és iparágban rászorul egy munkaadóra, aki előlegezi a feldolgozandó anyagot és a bért, illetve lét-

fenntartást arra az időre, amíg a munka elkészül. Ez a munkaadó azután részt követel magának a munka termékéből, vagyis abból, amivel a ráfordított munka az anyag értékét növelte; ez a rész lesz az ő profitja. [...]

A kialakult munkabér mindenütt annak a szerződésnek a függvénye, amelyet a semmiképpen sem azonos érdekű két fél egymással rendszerint köt. A munkások a lehető legtöbbet akarják kapni, a munkaadók a lehető legkevesebbet akarják adni. Amazok hajlandók összefogni, hogy emeljék, ezek pedig hogy lenyomják a munkabéreket.

Persze nem nehéz előre látni, hogy rendes körülmények között a két fél közül melyik kerekedik felül a vitában és kényszeríti a másikat a maga feltételeinek az elfogadására. Mivel kevesebben vannak, a munkaadók könnyebben szövetkeznek; emellett a törvény megengedi, vagy legalábbis nem tiltja a szövetkezésüket, míg a munkások összefogását igenis tiltja. Egyetlen törvényünk sincsen a munka árának a leszorítását célzó szövetkezés ellen, de sok van, amely tiltja az összefogást a munkabér emelése érdekében. Az ilyen természetű vitákban egyébként is a munkaadóknak van nagyobb kitartásuk. A földesúr, a bérlő, az ipari munkáltató, a kereskedő egy-két évig akkor is megél a tőkéjéből, ha egyetlen munkást sem foglalkoztat. Viszont sok munkás egy hétig sem él meg munka nélkül, csak nagyon kevés egy hónapig, és talán egy sem egy évig. Hosszabb időt tekintve a munkáltatónak éppen olyan nagy szüksége lehet a munkásra, mint annak ő rá, csak hogy az ő szempontjából ez a ráutaltság nem olyan nyomasztó. [...]

A munkásembernek mindig is a munkájából kell megélnie, tehát legalább annyi bért kell kapnia, amennyiből fenn tudja magát tartani; sőt, a legtöbb esetben valamivel többet, mert különben képtelen lenne családot eltartani, s fajtája az első nemzedékkel kihalna... Annyi mindenestire bizonyosnak látszik, hogy egy család eltartásához a férj és feleség együttes munkájának még a legalacsonyabbrendű munka területén is valamivel többet kell hoznia, mint amennyi a kettőjük eltartására éppen elegendő; azt, hogy ez a többlet mennyi legyen... magam nem merném eldönteni. [...]

Előnyt jelentenek-e vagy hátrányt az alacsonyabb néprétegek megjavult életkörülményei a társadalom egésze szempontjából? A válasz már első megfontolásra is nyilvánvaló. Különböző cselédek, tanulatlan és tanult munkások teszik ki minden nagy politikai társadalom túlnyomó részét. Márpedig ami a társadalom túlnyomó részének a körülményeit megjavítja, az sohasem lehet hátrányára a társadalomnak mint egésznek. Nincs virágzó, boldog társadalom ott, ahol az emberek többsége nyomorult szegény. Mindentől eltekintve csak méltányos, hogy akik az egész népet ellátják étellemmel, ruhával és lakással, munkájuk gyümölcséből legalább olyan részt kapjanak, hogy maguk is tűrhetően táplálkozhatnak, ruházódhatnak és lakhassanak. [...]

A méltányos munkabér tehát nemcsak a fokozódó jólét következménye, hanem egyben a növekvő népesedés okozója is. Ezt felpanaszolni annyi lenne, mint a legáltalánosabb jólét természetes oka és okozata felett siránkozni.

Talán érdemes megjegyezni, hogy a dolgozó szegények, a nép nagy tömegei akkor élnek a legboldogabban és a legjobb módban, amikor a társadalom fejlődőben van, azaz inkább még csak a fokozódó jólét útján, mint már a kiteljesedett meggazdagodás állapotában. Helyzetük súlyos a fejlődésében megrekedt és nyomorúságos a hanyatló társadalomban. A társadalom minden rétege számára a fejlődés állapota az igazi öröm és boldogság, a megtorpant fejlődés nyomasztó, a hanyatlás pedig maga a búskomorság. [...]

Kilencedik fejezet

A tőkeprofit

A tőkeprofitok emelkedését vagy esését ugyanaz az ok idézi elő, mint a munkabérek emelkedését vagy esését, nevezetesen a nép jólétének az emelkedő vagy hanyatló irányzata, de ez az ok egészen másképpen hat az egyikre, mint a másikra.

A tőkeszaporodás, amely a munkabéreket emeli, a profitra csökkentőleg hat. Ha számos gazdag kereskedő tőkéje egyugyanazon üzletág felé fordul, egymásközi versenyük csökkenti az abban elérhető profitot; ugyanígy, ha hasonló tőkeszaporulat mutatkozik az ország minden üzletágában, akkor ugyanennél az oknál fogva ugyanez a hatás jelentkezik valamennyiben. [...]

Tizenegyedik fejezet

A földjáradék

Minden ország egész évi termelése, vagy ami ugyanaz, ennek a termelésnek az ára, amint azt már megállapítottuk, természetesen három részre oszlik: munkabérre, földjáradékra és tőkeprofitra, s ezek három egymástól különböző társadalmi réteg jövedelmét képezik, és pedig a járadékból, a munkabérből és a profitból élők jövedelmét. Ebből a három nagy rétegből épül fel elsősorban minden civilizált társadalom, s végső soron ennek a jövedelme képezi minden más réteg jövedelmének a forrását.

E három nagy réteg közül az elsőnek az érdekei, amint az az imént elmondottakból kitűnik, szorosan és elválaszthatatlanul kapcsolódik az egész társadalom általános érdekeihez. Ami elősegíti vagy akadályozza az egyiket, okvetlenül elősegíti vagy akadályozza a másikat is.

[...]

A második rétegek, a munkából élők rétegének az érdekei éppen olyan szorosan összefüggenek az egész társadalom érdekeivel, mint az elsőé. Láttuk, hogy a munkabérek akkor a legmagasabbak, amikor a munka iránti kereslet ál-

landóan növekvőben van, vagyis amikor évről évre egyre több munkára van szükség. De mihelyt ez az igazi társadalmi jólét nem fokozódik tovább, hanem ugyanazon a szinten állandóvá válik, a munkás bére hamarosan annyira csökken, hogy abból még éppen csak el tudja tartani a családját és fenn tudja tartani a fajtáját. Ha a gazdasági életben hanyatlás is mutatkozik, a munkabérszint még mélyebbre süllyed. A gazdasági fellendülés bizonyára több jót hoz a földesurak, mint a munkások rétegének, de nincsen réteg, amely a munkásénál keservesebben szenvedne a gazdasági hanyatlás idején.

A harmadik réteg a munkaadók rétege, azoké, akik profitból élnek. A profitszerzés céljából befektetett tőke mozgatja minden társadalom munkájának a túlnyomó részét. A tőkebefektetők tervei és célkitűzései szabályozzák és irányítják az összes legfontosabb munkaműveletet, de minden tervük és elgondolásuk végső célja a profit. Viszont a profitrátá, a járadéktól és a munkabértől eltérően, nem emelkedik a jólét fokozódásával és nem esik a gazdasági hanyatlással. Ellenkezőleg, természeténél fogva alacsony a gazdag és magas a szegény országokban, a legmagasabb pedig mindig a közvetlen gazdasági összeomlás előtt álló országokban lesz. Az összefüggés ennek a harmadik rétegnek az érdekei és az egész társadalom általános érdekei között tehát nem ugyanaz, mint a másik két réteg esetében. Ezen a rétegen belül általában két csoport, a kereskedők és a nagyiparosok csoportja foglalkoztatja a termeléshez szükséges tőke zömét; gazdagságánál fogva ez a két csoport áll a közfigyelem középpontjában. Mivel ezek az emberek egész életükben tervekkel és számításokkal foglalkoznak, általában élesebb az eszük és tisztábban látnak, mint a legtöbb földesúr. Minthogy azonban gondolataik rendszerint sokkal inkább a saját üzletük, mint a köz érdekei körül összpontosulnak, nézeteik, még ha a legőszintébbek is (márpedig egyáltalán nem mindig azok), sokkal megbízhatóbbak az első, mint a második vonatkozásban. Fölényüket a földesurakkal szemben nem annyira az adja meg, hogy jobban tudják, mi a köz érdeke, hanem inkább az, hogy tisztábban látják a saját érdeküket, mint a földesurak a magukét. Saját érdekeik fölényesen helyes felismerése vezet gyakran arra, hogy visszaélnek a földesúr nagylelkűségével, elérik nála, hogy dőrien, de becsületes meggyőződéssel higgye, hogy nem a saját, hanem az ő érdekeik fedik egyben a köz érdekét is. Az üzletemberek érdeke valamiben persze mindig és minden téren különbözik a köz érdekétől, vagy éppen ellentétes vele. Lényegében mindig az az érdekük, hogy a piac táguljon, a verseny pedig minél szűkebb keretek között folyjon. A piac bővülése általában inkább jó a köz szempontjából, de a versenykeretek szűkítése mindig árt neki, s csak arra jó, hogy a természetesnél nagyobb profitot biztosítson az üzletembereknek, akik így a saját előnyükre képtelen adókkal terhelik a polgártársaikat. Bármilyen új kereskedelmi törvényt vagy rendszabályt javasoljon is ez a réteg, a javaslatot mindig nagy elővigyázatossággal kell fogadni, elfogadni pedig sohasem szabad anélkül, hogy előzőleg hosszan és gondosan

megvizsgáltuk volna, nemcsak messzemenő lelkiismeretességgel, hanem kifejezetten gyanakvó éberséggel. Olyan emberektől származik ugyanis, akiknek az érdeke sohasem fedi teljesen a köz érdekét, sőt általában az az érdekük, hogy a közönséget megtévesszék és a bizalmával visszaéljenek, s akik számos esetben nem is átallják sem a megtévesztést, sem a visszaélést. [...]

MÁSODIK KÖNYV

A tőke természete, felhalmozása és foglalkoztatása

Bevezetés

A társadalom kezdetleges állapotában, amikor még nincsen munkamegosztás, ritka a csere, és minden ember mindent, ami kell neki, maga állít elő, nincs szükség készletek előzetes gyűjtésére, felhalmozására ahhoz, hogy az élet a maga medrében folyjon. Minden ember a maga munkájával fedezi a szükségleteit úgy ahogy tudja és akkor, amikor éppen felmerülnek. Ha éhes, vadászni megy az erdőbe, ha elkopott a gúnyája, az első elejtett nagyobb állat bőrébe burkolózik, s ha omladozik a kunyhója, a keze ügyébe eső fával, tőzeggel tőle telhetően megjavítja.

De mihelyt a munkamegosztás teljesen kifejlődött, az egyén felmerülő szükségleteinek már csak egy kis töredékét tudja abból fedezni, amit maga képes előállítani, túlnyomó részét más egyének munkatermékeivel elégíti ki; ezeket a saját munkatermékeivel vagy, ami ugyanaz, azok árából vásárolja meg. Erre persze csak akkor kerülhet sor, amikor a saját munkája terméke már kész, sőt amikor azt már el is adta. Ebből viszont az következik, hogy előzőleg valahol valakinek elegendő készletet kellett gyűjtenie az egyén eltartására legalább addig, amíg az egyén terméke elkészül és eladásra kerül, valamint a munkájához szükséges nyersanyagokból és szerszámokból.

Abból, hogy a készletfelhalmozásnak a dolgok természete szerint meg kell előznie a munkamegosztást, önként adódik, hogy a munkát csak olyan mértékben lehet még tovább megosztani, amilyen mértékben egyre több és több készlet gyűlt fel előzően. Adott számú ember pedig nagyjából olyan arányban tud egyre több nyersanyagot feldolgozni, amilyen arányban egyre jobban megosztják egymás között a munkát, s minél egyszerűbb műveletekre bontják le az egy-egy ember által elvégzendő feladatot, annál számosabb olyan új gép feltalálása válik lehetővé, amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát. Így tehát a fejlődő munkamegosztású társadalomban változatlan számú munkáskéz foglalkoztatásához változatlan élelmiszerkészlet, de nagyobb anyag- és szerszámkészlet előzetes felhalmozására van szükség, mint volt a társadalom megelőző kezdetlegesebb korszakában. Csakhogy a munkamegosztás fokozódó kifejlődésével rendszerint szaporodik a munkáskezek száma is; vagy talán helyesebb

ben: a munkások számbeli szaporodása teszi lehetővé munkanemek szerinti megosztásukat és osztályozásukat.

Az előzetes készletfelhalmozás nemcsak előfeltétele a munka termelőereje nagyarányú kifejlesztésének, hanem ugyanolyan mértékben természetes serkentője is. Aki a készleteit munkáskezek foglalkoztatására fordítja, az persze azon van, hogy azok minél több terméket állítsanak elő, s ezért igyekszik köztük a munkát a legcélszerűbben megosztani és őket a legjobb munkaeszközökkel ellátni, amelyeket el tud képzelni vagy be tud szerezni. Ilyen irányú törekvéseit általában készletei nagysága és az azok révén foglalkoztatható munkások száma arányában tudja megvalósítani. Így azután a készletek szaporodásának megfelelően nemcsak a termelőágak száma nő mindenütt, de jelentékenyen nagyobb lesz az egyes termelőágakon belül előállított termékek mennyisége is. [...]

Harmadik fejezet

A tőkefelhalmozás, avagy a produktív és improduktív munka

Van munka; amely tárgyat értékben megnöveli és van, amelynek nincsen ilyen kihatása. Az elsőt produktív munkának nevezhetjük, mert értéket termel; a másodikat improduktív¹ munkának mondhatjuk. Az ipari munkás például általában a saját létfenntartása és munkaadójának a profitja értékével növeli az anyagok értékét, amelyekkel dolgozik. A házicseléd munkája ezzel szemben semminek sem növeli az értékét. A munkaadó ugyan előlegezi az ipari munkás bérét, de a munkás valójában mégsem kerül neki semmibe, mert a bért profittal tetézve általában visszakapja a munka tárgyának a végzett munka révén megnövelt értékében. A házicseléd eltartásának a költsége viszont sohasem térül meg. Aki sok ipari munkást alkalmaz, az meggazdagodik; aki sok házicselédet tart, elszegényedik. De azért a házicseléd munkájának is van értéke és ugyanúgy díjazást érdemel, mint a másik fajta munka. Az ipari munkás munkája azonban valamilyen tárgyban, adás-vételre alkalmas áruban rögződik és testesül meg, s egy ideig a munka elvégzése után is megvan. Olyan ez, mintha egy bizonyos mennyiségű munkát felhalmoznánk és elraktároznánk, hogy más alkalommal, amikor szükség van rá, felhasználhassuk. Ezzel a munka szülte tárggyal, vagy ami ugyanaz, a tárgy árával alkalomadtán később ugyanannyi munkát hozhatunk mozgásba, amennyire magának a tárgynak a létrehozásához volt szükség. A házicseléd munkája ezzel szemben nem rögződik és nem testesül meg valamilyen tárgyban, adás-vételre alkalmas áruban. Szolgálati általában abban a

¹ Néhány nagy tudású és szellemű szerző ezeket a kifejezéseket más értelemben használja. Negyedik könyvem utolsó fejezetében igyekszem kimutatni, hogy nem helytálló értelemben használják.

pillanatban semmivé válnak, amelyben azokat teljesíti; csak ritkán marad a nyomukban olyan érték, amellyel később megint ugyanannyi szolgáltatást lehet majd létrehozni.

A társadalom néhány nagy tiszteletben álló hivatásrendjének a munkája a házicseléd munkájához hasonlóan nem termel értéket, nem rögződik és nem testesül meg kézzelfogható tárgyban, a munka elvégzése után is fennmaradó, adás-vételre alkalmas áruban, amellyel később ugyanannyi munkát lehetne létrehozni, mint amennyibe került. Improduktív munkás például az államfő, minden őt szolgáló igazságügyi tisztviselő, minden katonatiszt és az egész haderő és hajóhad minden embere. Valamennyien a köz szolgálói és évről évre annak egy részéből tartják el őket, amit mások termelnek. Legyenek a szolgálataik még oly tiszteletreméltók, a még oly hasznosak vagy szükségesek, ők maguk semmit sem hoznak létre, amivel később a szolgálataiknak megfelelő újabb szolgáltatásokat lehetne létrehozni. Az idén kifejtett munkájuk eredményével, tehát a közösség oltalmának, nyugalmanak és a honvédelemnek az ideai biztosításával nem váltható meg a jövő esztendő oltalma, nyugalma és honvédelme. Ugyanehhez a réteghez kell számítanunk még néhány mélységesen komoly és fontos hivatást, de néhány módfelett léha foglalkozást is: a lelkészek, jogászok, orvosok, írók és tudósok hivatását, valamint a színészek, tréfacsinálók, zenészen, operaénekesek, operatáncosok stb. foglalkozását. Ezek közül a legközönségebbek munkájának is van bizonyos értéke, s ez pontosan a minden másfajta munkát szabályozó elvek szerint alakul; viszont a legnemesebbek és leghasznosabbak munkája sem hoz létre semmit, amivel vele azonos mennyiségű munkát lehetne később létrehozni. Munkájuk már a teljesítés pillanatában úgy válik semmivé, mint a színész előadása, a szónok beszéde, a zenész muzsikája. [...]

Ezek szerint a produktív és improduktív munka aránya mindenütt attól függ, hogy milyen arány áll fenn az össztermelésnek a tőke állagmegővására szolgáló és akár a mezőgazdaságban; akár a produktív ipari munkások keze nyomán létrejövő része, valamint ama része között, amelynek az a rendeltetése, hogy jövedelmet szolgáltatson járadék vagy profit alakjában. Ez az arány más a gazdag és más a szegény országokban; a különbség a kettő között nagyon nagy. [...]

A tőkét a takarékoság növeli, a pazarlás és helytelen gazdálkodás csökkenti.

Amit az ember a jövedelméből megtakarít, azzal növeli a tőkéjét és vagy arra használja fel, hogy több produktív munkást foglalkoztat, vagy másoknak ad erre lehetőséget azzal, hogy kölcsönadja nekik a tőkét kamatra, vagyis egy részért a profitból. Amint az egyén csak azzal tudja megnövelni a tőkéjét, amit a jövedelméből vagy a nyereségéből megtakarít, úgy a társadalom tőkéje is – amely nem más, mint az azt alkotó egyedek együttes tőkéje – csak ezen a módon növelhető.

A tőke szaporodásának a közvetlen oka nem a munka, hanem a takarékoság. Való igaz, a szorgalmas munka teremti meg a javakat, amelyeket azután takarékosággal fel lehet halmozni; de bármennyit teremtsen a munka, tőkénk sohasem növekedhetne, ha nem gazdálkodnánk takarékosan és nem tartalékolnánk.

A produktív munka foglalkoztatására szolgáló alap növelésével a takarékoság szaporítja azoknak az embereknek a számát, akiknek a munkája növeli a munka tárgyának az értékét. Növeli tehát az ország évi össztermelésének a cseereértékét is. Több munkát mozgósít, ez viszont fokozza a termelés értékét.

Amit az emberek évről évre megtakarítanak, az éppen úgy elfogy, mint amit évről évre elköltötenek, és pedig nagyjából ugyanannyi idő alatt, de másféle emberek fogyasztják el a megtakarított és másfélék az elköltött javakat. Amit a gazdag ember a jövedelméből évről évre elkölt, azt legtöbbször vendégek és naplopó cselédek fogyasztják el, akiknek a fogyasztása nyomán ellenérték semmilyen formában sem marad vissza. Amit viszont megtakarít és profitszerzés céljából nyomban tőkeként foglalkoztat, azt nagyjából ugyanakkor, de már másféle emberek: munkások, iparosok, kézművesek fogyasztják el, akik fogyasztásuk ellenértékét profittal növelve évről évre újratermelik. [...]

Bármi legyen is ezek után az elképzelésünk arról, hogy mi alkotja valójában az ország valóságos gazdagságát és jövedelmét – az-e, amit a józan ész diktál, vagyis az évi össztermelés nagysága, vagy az, ami a közkeletű hiedelem, vagyis a forgalomban levő arany- és ezüstpénz mennyisége –, mindenképpen tény, hogy a tékozló nyilvánvalóan ellensége, a józanul takarékoskodó ember viszont jövedelmezője a köznek. [...]

Ami a tékozlást illeti, a költsékezésre a jelen élvezésének a szenvedélyes vágya készíti az embert; ez gyakran hatalmas és csak nehezen fékezhető szenvedély, de általában mégis csak pillanatnyi és alkalmoszerű. Ezzel szemben áll a készítés a takarékoságra, az ember vágya, hogy javítson a helyzetén; ez rendszerint nyugodtabb, nincs annyira szenvedély jellege, viszont eltart a bölcsőtől a sírig. A születés és a halál között alig van egy-egy olyan pillanata az embernek, amikor teljes mértékben elégedett az adott helyzetével és nem kívánna azon változtatni, vagy nem kívánná azt valamilyen irányban megjavítani. A legtöbb ember elképzelése és vágya szerint a vagyon szaporítása helyzetük megjavításának az igazi módja. A közkeletű felfogás ezt tekinti a legnyilvánvalóbb módnak. Márpedig a vagyonszaporítás legbiztosabb útja az, hogy takarékoskodunk, felhalmozzuk egy részét annak, amit rendszeresen, évről évre vagy rendkívüli alkalmakkor szerzünk. A költsékezés vágya időnként minden emberben feltámad és van ember, akiben majdnem állandóan él, de a legtöbb emberben egész élete átlagát tekintve mégis a takarékoságra való készség az uralkodó, sőt nagyon határozottan uralkodó elv. [...]

A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a sokak józan takarékosága és helyes gazdálkodása mégis csak képes az egyesek tékozlásán és rossz gazdálkodásán túl a kormányzat szertelenségeit is ellensúlyozni. Az embereknek az az állandó egyöntetű törekvése, szakadatlan erőfeszítése, hogy javítsanak a helyzetükön, amely egyaránt fő forrása a köz, a nemzet és az egyén jólétének, általában eléggé hatalmas erő ahhoz, hogy még a kormányzat szertelenségeivel és a közigazgatás legnagyobb hibáival szemben is biztosítsa a természetes gazdasági fejlődés alakulását. Úgy hat ez az erő, mint az állati életnek az az előttünk ismeretlen princípiuma, amely sokszor nemcsak a betegséggel, de még a doktorok értelmetlen előírásaival is megküzd, hogy visszaadja a szervezetnek az erőt és az egészséget.

Adam Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 1776. Magyarul: A. Smith: *A nemzetek gazdagsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.

(Fordította: Bilek Rudolf)

III. KÖNYV

A nemzetek különböző haladása a gazdagság felé

Első fejezet

A gazdagság természetes fejlődése

Minden polgárisult társadalom legfontosabb kereskedelmi tevékenysége a város és a vidék lakosai közt bonyolódik le: Nyersterményeknek készárukkal kicseréléséből áll ez akár közvetlenül, akár pénz, vagy pedig valamilyen pénzt képviselő papír közbejöttével. A vidék látja el a várost élelmiszerekkel és ipai nyersanyagokkal. A város ezt az ellátást azzal fizeti meg, hogy iparcikkei egy részét a vidéki lakosságnak adja el. [...]

A dolgok természetes rendje szerint tehát minden fejlődő társadalom tőkéjének nagyobb része előbb a mezőgazdaságban, majd az iparban és végül a külkereskedelemben keres elhelyezkedést. A dolgoknak ez a rendje annyira természetes, hogy minden társadalomban, melynek számottevő területe van, bizonyos mértékben azt hiszem mindig fennállt. E társadalmakban a földek egy részének már művelés alatt kellett állania, mielőtt jelentékenyebb városok keletkezhetek volna, és valamiféle nyers ipart már folytatni kellett ezekben a városokban, mielőtt arra gondolhattak, hogy külkereskedelemmel foglalkozzanak.

De jóllehet, a dolgok természetes rendjének bizonyos mértékben minden ilyen társadalomban uralkodnia kellett, ezt Európa összes modern államaiban sok tekintetben felforgatták. Némely nagy városban a külkereskedelem alapította meg a magasabb színvonalú ipart, illetőleg az olyan ipart, melynek gyártmányai távoli eladásra alkalmasak, s az ipar meg a külkereskedelem együttesen

létesítették a legfontosabb tökéletesítéseket a mezőgazdaságban. Eredeti kormányformájuknak megfelelő felfogásuk és szokásaik e kormányforma nagy átalakulása után is fennmaradtak, és ezek kényszerítették szükségképp ezeket az államokat ebbe a természetellenes és elfajult rendbe.

Negyedik fejezet

Miként hatott a városok kereskedelme a mezőgazdaság fejlődésére

De amit a hűbéri intézmény erőszakkal sohasem ért volna el, azt a külkereskedelem és ipar csöndben és észrevétlenül fokozatosan megvalósította. Ezek a nagybirtokosokat lassanként ellátták olyan javakkal, amelyeket azok földjeik termésének egész fölöslegéért vásárolhattak és amelyeket anélkül fogyaszthattak el, hogy cselédekkel vagy alárendeltjeikkel meg kellett volna osztaniuk. Magunknak mindent, másnak semmit: ez volt úgy látszik, mióta a világ fennáll az emberiség urainak erkölcstelen elve. Mihelyt megtalálták tehát annak módját, hogy maguk fogyaszthassák el járadékuknak teljes értékét, senkivel sem kívánták azt tovább megosztani. Egy pár gyémántos csattért vagy valami hasonlóan hiú és haszontalan dologért odaadták talán ezer ember egy évi élelmét, illetőleg annak értékét és ezzel azt a teljes súlyt és tekintélyt, amit ennek köszönhettek. A csat azonban egészen az övék volt és nem volt teremtetett lélek, akivel azt meg kellett volna osztaniuk, míg a költségek régi rendszerében ezt legalább is ezer emberrel kellett volna meg osztaniuk. Akik a két módszer között választhattak, a különbséget persze döntőnek ítélték és az utóbbinak előnye döntött elhatározásuknál. Így azután a leggyerekesebb, leghitványabb és legalantasabb hiúság kedvéért elherdálták lassacskán egész hatalmukat és tekintélyüket. [...]

Ily módon a közjó szempontjából a lehető legnagyobb fontosságú forradalmat hozta létre e két néposztály anélkül, hogy legtávolabbi szándéka is lett volna a közjó szolgálata. A nagybirtokosok cselekedeteinek rugója a leggyerekesebb hiúság kielégítése volt. A kereskedők és iparosok sokkal kevésbé nevetéses módon tisztán saját érdekeik szem előtt tartásával cselekedtek és saját kalmárelveik szerint igyekeztek garast garas után megkaparítani. Egyiküknek sem volt legkisebb tudomása vagy sejtelme sem arról a nagy forradalomról, melyet az egyik résznek ostobasága, a másiknak tevékenysége fokozatosan előidézett.

Így lett a városok kereskedelme és ipara Európa nagyobb részében nem az okozata, hanem az oka és indítéka az ország fejlődésének és művelődésének.

Ez a rend azonban ellenkezik a dolgok természetes menetével és ezért szükségképpen lassú és bizonytalan. Hasonlítsuk össze azoknak az európai országoknak lassú fejlődését, melyeknek jóléte nagymértékben kereskedelmüktől és iparuktól függ, az észak-amerikai gyarmatok gyors haladásával, melyeknek

jóléte egészen a mezőgazdaságon alapul. Úgy számítják, hogy Európa nagyobb részében a lakosság száma csak ötszáz év alatt kétszereződik meg; ellenben azt látjuk, hogy több észak-amerikai gyarmatunkon húsz vagy huszonöt év alatt is megkétszereződik. [...]

IV. KÖNYV

A közgazdaságtan rendszerei

Bevezetés

A közgazdaságtan úgy tekinthető, mint az államférfi vagy törvényhozó tudományának egyik ága, melynek két különböző célja van. Először: hogy a népességnek bőséges jövedelmet vagy megélhetést biztosítson, vagy helyesebben, hogy lehetővé tegye számára ilyen jövedelem és megélhetés biztosítását; és másodsor, hogy az államot vagy közületet a közszolgáltatások teljesítéséhez elégséges jövedelemmel lássa el. A nép és az uralkodó gazdagodását célozza tehát.

Különböféle korok és nemzetek jólétének különböző fejlődése a közgazdaságtannak két különböző rendszerét alakította ki a népesség gazdagodása szempontjából. Az egyiket, a kereskedelmi vagy merkantil rendszernek nevezhetjük, a másikat mezőgazdasági rendszernek. Igyekezni fogok mindkettőt tőlem telhető részletességgel és pontossággal megmagyarázni, A kereskedelmi rendszerrel kezdem ezt meg, mert ez a modern rendszer, és mert hazánkban a mi időnkben ez a legismertebb.

Első fejezet.

A kereskedelmi, vagy merkantil rendszer elvei

Fölöttébb elterjedt vélemény szerint a gazdagság pénzből áll, illetőleg aranyból és ezüstből. Ez a felfogás a pénz kettős szerepében leli magyarázatát, azaz abban, hogy a pénz a kereskedelem eszköze és az értékek mérője... Meggazdagodni annyit tesz, mint pénzhez jutni és vagyon meg pénz köznyelven és röviden minden tekintetben egyet jelent. [...]

Gazdagnak az országot éppen úgy mint az embert akkor tartjuk, ha bővében van a pénznek; és aranynak meg ezüstnek valamely országban való felhalmozásáról azt tartják, hogy ez a legrövidebb út a meggazdagodásához. [...]

Nevetéses volna, ha komolyan akarnánk bizonyítani, hogy a gazdagság nem pénzből és nem aranyból és ezüstből áll, hanem abból, amit a pénzzel vásárolni lehet és hogy értéke vásárlóerejében van. A pénz kétségtelenül mindig egy része, a nemzeti tőkének, de miként az már kifejtett, általában csak kis része és mindig a legkevésbé hasznos része. [...]

A javak egyébként a pénz megszerzésén kívül sok más célra is szolgálhatnak, a pénz azonban nem szolgálhat más célra, mint javak vásárlására. A pénz

tehát szükségképpen szalad a javak után, de a javak nem mindig szaladnak szükségképpen a pénz után. Az aki vesz, nem mindig akar eladni, hanem amit vett, gyakran felhasználja, elfogyasztja, aki azonban elad, mindig újból venni akar. Az első azzal, hogy vett, sokszor befejezte üzletét, de a másik az eladással ennek csak felét végezte el. Nem magának a pénznek kedvéért vágyódnak az emberek a pénz után, hanem annak kedvéért, amit azon vásárolni lehet. [...]

Második fejezet

Az otthon is termelhető javak idegen országokból való behozatalának korlátozása

[...]

A tevékenység eredménye az lesz, amit annak az anyagnak vagy tárgynak értékéhez hozzáadnak, melynél kifejtették. Aszerint, hogy ennek az eredménynek értéke nagy vagy csekély, lesz nagy vagy csekély a vállalkozó nyeresége is. Csak a nyereség érdekében fektet be bárki is tőkét valamely tevékenységbe és ezért igyekszik ezt mindig olyan tevékenység fenntartására használni, melynek eredménye valószínűleg a legnagyobb értékű lesz, illetőleg amelyet pénz vagy más javak lehető legnagyobb mennyiségére lehet becserélni.

A társadalom évi jövedelme mindig pontosan annyi, mint, tevékenysége egész esztendei termelésének csereértéke, vagy szabatosabban, ez nem más mint maga a csereérték. Azzal tehát, hogy minden egyén tőle telhetően igyekszik tőkét a hazai tevékenység fenntartására használni és ezt a tevékenységet úgy irányítani, hogy termelése a lehető legnagyobb értékű legyen, szükségszerűen azon dolgozik, hogy a társadalom évi jövedelme a lehető legnagyobb legyen, bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani és nem is tudja mennyire mozdítja azt elő. Ő csak saját biztonsága miatt támogatja a hazai tevékenységet inkább, mint az idegent és csak saját nyereségét keresi, mikor azt úgy irányítja, hogy annak termelése a legnagyobb értékű legyen. Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett. A társadalomnak pedig nem is éppen baj, hogy ő ezt a célt nem ismeri. Azzal, hogy ő saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozdítja elő, mint ha annak előmozdítása lett volna valóságos célja. Soha sem láttam még, hogy sok jót okoztak volna azok, akik úgy mutatták, hogy a közösség javáért kereskednek. Ez a tetszelgés valóban nem is igen szokásos a kereskedők-nél és igen kevés szóval el lehet őket ettől téríteni.

Hogy melyik a hazai tevékenységnek az a fajtája, melyben tőkét elhelyezheti és melynek eredménye lesz valószínűleg a legnagyobb értékű, ezt mindenki saját helyzetét ismerve sokkal jobban megítélheti, mint bármely államférfi vagy törvényhozó helyette tehetné. Az az államférfi, aki megpróbálná, hogy a magánügyeket irányítsa abban, miként használják tőkéiket, nemcsak igen fölösleges nagy gondot venne magára, hanem olyan, befolyást akarna gya-

korolni, melyet semmiféle tanácsra vagy testületre sem lehetne bízni, még kevésbé tehát egy személyre, és ami sehol sem lehetne veszedelmesebb, mint olyannál, aki elég ostoba és öntelt volna azt képzelni, hogy ő ezt megteheti.

Az, hogy a hazai tevékenységnek bizonyos mesterség vagy ipar körében monopóliumot adunk a hazai piacon, bizonyos tekintetben ugyanaz, mintha magán embereknek utasítást adnánk, milyen módon használják tőkéjüket és minden esetben haszontalan és káros intézkedés lenne. Ha hazai terméket éppen olyan olcsón tudunk piacra hozni, mint a külföldi munka termékét, az ilyen intézkedés nyilvánvalóan haszontalan, ha nem tudunk, akkor nyilvánvalóan káros lesz. Minden okos családfő elve, hogy semmi olyat nem igyekszik otthon elkészíteni, aminek elkészítése többbe kerülne, mint megvétele. A szabó nem igyekszik cipőt készíteni, hanem a cipésznél veszi meg azt. A cipész nem igyekszik ruhát csinálni, hanem a szabót használja erre. A gazda nem próbálkozik sem az egyikkel sem a másikkal, hanem a két mesteremberhez fordul. Mindegyikük azt tartja érdekének, hogy egész tevékenységét olyan téren fejtsse ki, melyben valami előnye van szomszédaival szemben, és hogy e tevékenység termékével, vagy ami ugyanaz, e termék egy részének árával megvásárolja, amire szüksége van.

Ami okosság a magáncsalád viselkedésében, alig lehet ostobaság egy nagy királyságban. Ha egy idegen ország olcsóbban elláthat valamely jószággal, mint ahogy azt magunk tehetjük, okosabb ha saját tevékenységünk – olyan tevékenységünk, melyben némi előnyünk van – termelésének egy részével vásároljuk meg azt. [...]

Azt remélni persze, hogy a kereskedelem szabadságát Nagybritániában valaha is teljesen vissza fogják állítani, éppen olyan képtelenség, mint azt remélni, hogy egy Oceana vagy Utopia támad majd itt. Nem csak a közönség elfogultsága, hanem sok egyénnek jóval nehezebben legyőzhető magánérdeke ellenállhatatlanul száll szembe ezzel. [...]

Harmadik fejezet

Olyan országokból való behozatal rendkívüli korlátozása, amelyekkel szemben a kereskedelmi mérleg kedvezőtlennek látszik

Ezek kedveznek a portugál borkereskedelemnek, és terhelik a francia borkereskedelmet, mert a portugálok állítólag jobb vevői iparcikkeinknek, mint a franciák és őket ezért előnyösebb elbánásban kell részesíteni, mint amazokat. Ők nálunk vásárolnak, hadd adjanak el hát ők is nálunk, mondják. Így emelik a kufárkodás alantas mesterkedéseit egy nagy birodalom kormányzásánál politikai elvvé, mert valóban alantas kufárszellem az, mely saját üzletfeleinek kiharcolását állítja oda szabályul. Az igazi kereskedő mindig ott veszi árúit, ahol legolcsóbbak és legjobbakká anélkül, hogy ilyesféle kis érdekekre tekintene.

Ilyen elvek vezették a nemzeteket abba a hiedelembe, hogy érdekük minden szomszédjuk koldusbotra juttatása. Minden nemzet kaján szemmel nézte a vele kereskedő más nemzetek boldogulását és azoknak nyereségét saját veszteségének tekintette. A kereskedelem, melynek a nemzeteknél éppúgy, mint az egyéneknek az egység és barátság kötelékének kellene lennie, egyenlenség és gyűlölség dús forrása lett. Királyok és miniszterek hiú becsvágya a mostani és az elmúlt században, sem volt olyan, végzetes Európa nyugalmára, mint a kereskedők és iparosok ostoba féltékenykedése. Az emberiség kormányzóinak erőszakossága és igazságtalansága régi baj és attól félek, hogy ez ellen az emberi dolgok természete nem tud orvosságot. De ha a kereskedők és iparosok – akik sohasem voltak és ne is legyenek az emberiség kormányzói – hitvány kapzsiságot és monopolszellemét talán nem is lehet megjavítani, abban mégis könnyen megakadályozhatók, hogy saját magukét kivéve bárki nyugalmát megzavarják.

Nem lehet kétség aziránt, hogy ez a monopolszellem találta ki eredetileg és terjesztette el ezt a tantételt és azok, akik ezt először hirdették, semmi esetre sem voltak olyan ostobák, mint azok, akik elhitték. A nép nagy tömegének minden országban mindig az az érdeke s annak is kell lenni, hogy amire szüksége van, azoknál vegye, kik azt legolcsóbban adják. Ez az igazság oly világos, hogy szinte nevetséges lenne bizonyításával tovább vesződni és ez nem is lehetett volna sohasem vitás, ha az érdeküktől vezetett kereskedők és iparosok álokoskodásai nem zavarták volna meg az emberiség józan részének esztét. [...]

Hetedik fejezet A gyarmatok

Az egyének magánérdekei és hajlamai így természetszerűen készítetik őket arra, hogy tőkéjüket abban a vállalkozásban helyezték el, mely rendes körülmények között a társadalomnak legerősebb. Ha azonban ennek kedvéért túlságosan sokat helyeznének el ilyenekben, a nyereség csökkenése az ilyen vállalkozásban és emelkedése az összes többiben rögtön arra készítetné őket, hogy ezt a hibás megosztást megváltoztassák. Az emberek magánérdekei és hajlamai a törvény minden beavatkozása nélkül természetszerűen arra viszik rá a tőke tulajdonosait minden társadalomban, hogy lehetőleg olyan arányban osszák azt föl és úgy osszák be az egyes vállalkozások között, ahogy az a társadalom érdekeinek legjobban megfelel. [...]

Nyolcadik fejezet Záró megjegyzések a merkantil rendszerre

Fogyasztás az egyetlen és végső célja minden termelésnek és a termelő érdekét csak olyan mértékben kellene figyelembe venni, amilyen mértékben ez a fogyasztó érdekének előmozdításához szükséges. Oly tökéletesen magától ér-

tetőző ez az elv, hogy képtelenség lenne ezt tovább is bizonyítani. A merkantil rendszerben azonban a fogyasztó érdekét csaknem állandóan fölállozzák a termelő érdekének s ez a rendszer a termelést és nem a fogyasztást tekinti minden ipar és kereskedelem végcéljának. [...]

Kilencedik fejezet

Az agrárrendszerek, illetőleg a közgazdaságtan ama rendszerei, amelyek a mezőgazdaságot minden ország jövedelmének és jólétének egyetlen vagy legfőbb forrásául jelölik meg

Azok a rendszerek tehát, amelyek a mezőgazdaságot az összes többi termelési ág fölül helyezve annak előmozdítása végett korlátozzák az ipart és külkereskedelmet, ezzel kítűzött céljukkal ellentétben cselekszenek és közvetve azt a termelési ágat bénítják meg, amelyet előmozdítani akarnak. Ennyiben tehát talán még a merkantil rendszerrel is következtelenebbek ezek a rendszerek. A merkantil rendszer azzal, hogy jobban ösztönzi az ipart és kereskedelmet, mint a mezőgazdaságot, a társadalom tőkéjének bizonyos részét a gazdasági tevékenységnek előnyösebb ágának ellátásától kevésbé előnyös ágának ellátására irányítja; de végeredményben valóban a gazdasági tevékenységnek azt az ágat ösztönzi, melyet elő akar mozdítani. A mezőgazdasági rendszerek ezzel szemben, valóban és végeredményben kedvenc termelési águkat bénítják meg.

Így van az, hogy minden rendszer, amely arra törekszik, hogy vagy rendkívüli ösztönzésekkel egyes termelési ágak felé irányítsa a társadalom tőkéjének nagyobb részét, mint amennyi magától oda ment volna, vagy pedig rendkívüli korlátozásokkal valamely termelési ágtól erőszakkal elterelje a tőkének valamely részét, amely egyébként ott helyezkedett volna el, tényleg ártalmas a főcél szempontjából, amelyet elő akar mozdítani. Ahelyett, hogy gyorsítaná, gátolja a társadalom haladását a valóságos jólét és nagyság felé és ahelyett, hogy növelné, csökkenti évi föld- és munkatermékeinek valóságos értékét.

Ha tehát a különféle, akár kedvezésen, akár korlátozáson alapuló rendszereket teljesen eltávolítjuk, a természetes szabadság világos és egyszerű rendszerre magától áll helyre. Az igazságosság törvényeinek sérelme nélkül mindenki saját módja szerint teljesen szabadon követheti érdekeit és mind tevékenységét, mind tőkéjét más emberek, illetőleg más osztályok tevékenységével és tőkéjével állíthatja versenybe. Az uralkodó így teljesen megszabadul attól a kötelességtől, amelynek teljesítésénél mindig számtalan csalódásnak van kitéve és amelynek megfelelő teljesítésére sohasem lehet az emberi bölcsesség és tudás elegendő: attól a kötelességtől, hogy ő vigyázzon a magánemberek tevékenységére és azt a társadalom érdekeinek megfelelőbb irányba terelje. A természetes szabadság rendszere szerint az uralkodónak csak három kötelességet kell szem előtt tartania; három valóban nagy fontosságú, de egyszerű és józan ésszel

könnyen megérthető kötelességet. Először: a társadalom megvédésének kötelességét más független társadalmak erőszakossága és betolakodása ellen; másodsor: azt a kötelességet, hogy a társadalom minden tagját valamelyik más tagjának igazságtalansága vagy elnyomása ellen a lehetőségig megvédje, illetőleg azt a kötelességet, hogy kifogástalan igazságszolgáltatást vezessen be; és harmadszor: azt a kötelességet, hogy bizonyos közműveket és közintézményeket létesítsen és tartson fenn, melyeknek létesítése és fenntartása sohasem állhat egy vagy több egyén érdekében, mert ezeknek nyeresége sohasem fizethetné vissza valamely egyén vagy az egyének kisszámú csoportjának költségeit, holott egy nagy társadalom javára ennél sokkal többet nyújtanak ezek.

V. KÖNYV

Az uralkodó, illetőleg az állam pénzügyei

Első fejezet

Az uralkodó, illetőleg az állam kiadásai

A munkamegosztás fejlődésével a munkájukból élők legnagyobb részének, azaz a nép nagy tömegének foglalkozása gyakran csak néhány, egy vagy két igen egyszerű műveletre korlátozódik. A legtöbb ember képességeit azonban rendes foglalkozása alakítja ki. Annak az embernek, akinek egész életét néhány egyszerű művelet végzése tölti be; amely műveleteknek eredménye is talán mindig vagy csaknem mindig ugyanaz, nincs alkalma, hogy képességeit kifejtse és hogy találékonyágát oly nehézségek eltávolítására használható eszközök kieszelésében gyakorolja, amely nehézségek munkájában sohasem következnek be. Természetes tehát, hogy elveszti az ilyen szokások gyakorlatát és általában olyan tudatlan, és ostoba lesz, amilyen emberi lény csak lehet. Szellemének megmerevedése nemcsak arra teszi őt képtelenné, hogy kedvvel vagy egyáltalán részt vegyen valamely okos beszélgetésben, hanem arra is, hogy bármiféle nagylelkű, nemes, vagy gyengéd érzelmek keljen benne és ennek folytán megfelelő ítélőképessége legyen a mindennapi élet rendes kötelességeinek felismerésére. [...]

Adam Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 1776. Magyarul: Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I–II. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság, 1940.

(Fordította: Éber Ernő)

THOMAS ROBERT MALTHUS

Tanulmány a népesedés törvényéről

I. KÖNYV

A népesedés akadályairól a világ kevésbé művelt részeiben és a régi időkben

I. fejezet

A tárgy megállapítása. Az arány a népesedés és a táplálék szaporodásában

[...] igyekszünk megállapítani, mi lenne a népesedés természetes gyarapodása, ha teljes szabadsággal fejlődhetnék ki; és mi volna a várható növekedési arány a föld terményeinél az emberi szorgalom legkedvezőbb viszonyai közt.

[...]

Biztosan mondhatjuk tehát, hogy a népesedés, ha nincs gátolva, megkettőzödik minden huszonöt évben, vagyis növekszik mértani arányban.

[...]

Tegyük föl, hogy az évi hozzáadások, a melyekkel emelhető az eddigi átlagos termés, a helyett, hogy csökkennének, a mi lenne bizonytalanság az eset, mindig ugyanazonosak maradnának; és hogy e sziget terménye minden huszonöt év alatt a jelenlegi terménynek megfelelő mennyiséggel szaporodnék. A legelfogultabb számoló sem tételezhet fel nagyobb szaporodást, mint ez. Kevés század alatt ez a sziget minden hold földjét olyanná tenné, mint egy kert.

Ha ezt a föltevést az egész földre alkalmazzuk és megengedjük, hogy az emberi élelmi czikk, mit a föld terem, minden huszonöt évben megszorítható, a jelenleg termelt mennyiségnek egyenlő összeggel, ez sokkal magasabb növekedési arányt jelentene, mint a mit képzelhetünk, hogy bárminő emberi erőfeszítés elérhetne.

Ennélfogva biztosan állíthatjuk, hogy tekintetbe véve a föld jelen átlagos állapotát, az élelmiszerek, az emberi iparkodásnak legkedvezőbb viszonyok mellett is, nem növelhetők meg gyorsabban, mint számtani arányban.

Ezen két különböző szaporodási arány szükségszerű következményei, ha együtt tekintjük őket, igen szembeszökők lesznek. Mondjuk, hogy ezen sziget népessége tizenegy millió; és tegyük fel, hogy a jelen termelés elegendő ily szám könnyű eltartására. Az első huszonöt év alatt a népesség lesz huszonkét millió, és az élelem is megkettőződve, az élelmi szerek is egyenlők lesznek a szaporodással. A következő huszonöt évben, a népesség lesz negyvennégy millió, és az élelmiszerek csak harminczhárom millió eltartására lesznek elegendők. A következő korszakba a népesség lesz nyolcvannyal millió, és az élelmiszerek csupán ezen szám felének eltartására lesznek elegendők. És az első század végén, a népesség lesz százhetvenhat millió, és az élelmiszerek csak öt-

venőt millió eltartására elegendők, tehát százhuszonegy millió lakosságot teljesen gondozatlanul hagyna.

Az egész földet véve fel a sziget helyett, a kivándorlás természetesen ki lesz zárva; és feltéve, hogy a jelen népesség ezer milliót tesz ki, az emberi faj 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 arányban; az élelmiszerek pedig 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 és 9 arányban fognak szaporodni. Két század alatt a lakosság az élelmiszerekhez oly arányban volna, mint 256 a 9-hez; és három század alatt mint 4096 a 13-hoz; és két ezredév alatt a különbözet csaknem kiszámíthatatlan volna. [...]

II. fejezet

A népesedés általános akadályairól és azok működési módjáról

A népesedés végleges akadályául tehát az élelmiszer hiánya tűnik fel, a mely szükségképpen származik azon különböző arányokból, a melyek szerint szaporodik a népesség és az élelmiszer. De ez a végleges akadály soha sem lesz egyúttal a közvetlen akadály is, kivéve a tényleges éhhalál eseteit.

[...]

A népesedés tényleges akadályai szerfelett váltakozók és magukban foglalnak minden okot, akár a bűnből, akár a nyomorból származék az, a mely bármely módon közre hat az emberi élet természetes tartamának megrövidítésére. E cím alá sorozhatók ennél fogva minden egészségtelen foglalkozás, nehéz munka, az időjárásnak kitettség, végtelen szegénység, a gyermekek rossz táplálása, nagy városok mindennemű kicsapongás, a betegségek és ragályok egész csoportja, háború, dögvész és éhhalál.

Vizsgálva a népesség szaporodását gátló azon okokat, a melyek az előzetes és tényleges akadályok csoportjaihoz tartoznak, az tűnik ki, hogy azok mind benfoglaltatnak az erkölcsi önmegtartóztatás, bűn és nyomor fejezetei alatt.

Az előzetes akadályok közül a házasságtól való azon tartózkodás, melyet rendetlen kielégítés nem követ, helyesen nevezhető erkölcsi önmegtartóztatásnak.²

² Meg kell jegyezni, hogy én itt az erkölcsi kifejezést legszorosabb értelmében veszem. Erkölcsi önmegtartóztatás alatt az oly önmegtartóztatást értem a házasságtól, mely ésszerűségi okokból ered, az ezen önmegtartás ideje alatt teljesen erkölcsös magaviselettel; és hogy sohasem tértem el szándékosan ezen értelmezéstől. A mikor azt óhajtottam, hogy oly házasságtól való önmegtartóztatásról beszéljek, mely nincs ily következményekkel kapcsolatban, vagy ésszerűségi önmegtartóztatásnak, vagy az előzetes akadály egy részének nevezzem azt, a melynek valóban főosztályát teszi.

A társadalom különböző állapotai felett való szemlémben azzal vádoltattam, hogy nem adtam elegendő súlyt az erkölcsi önmegtartóztatásának a népesedés meggátolásánál; de hogyha a kifejezés szorosabb értelmét vesszük tekintetbe, a mint itt megmagyaráztam, félek, hogy nem igen tévedtem sokat e tekintetben. Nagyon örülnék, ha azt hihetném, hogy tévedtem.

Bűnös érzülködés, természetellenes szenvedélyek, a házasság megsejtése és a szabálytalan fogantatások következményeinek eltávolítására való mesterkedések oly előzetes akadályok, a melyek világosan a bűn fejezete alá tartoznak.

A tényleges akadályok közül azok, a melyek kikerülhetetlenül látszanak eredni a természet törvényeiből, kizárólag nevezhetők nyomornak és azok, a melyeket mi magunk hozunk szembeszökőleg magunkra, mint a háborúk, kicsapongások és mások, a melyeket kikerülni hatalmunkban állana, vegyes természetűek. Azokat a bűn hozta reánk és azoknak következménye a nyomor.

[...]

Minden országban ezen akadályok némelyike több vagy kevesebb erővel állandó működésben van; mégis, dacára általános elterjedésüknek, kevés állam van, a melyben nincs meg a népességben az állandó hajlam túlszaporodni az élelmiszereken. Ezen állandó éppoly állandóan tör a társadalom alsóbb osztályait ínségre szorítani és állapotuk minden állandó javítását meggátolni.

Ezen hatások, a társadalom jelen állapotában, a következő módon látszanak jelentkezni. Tegyük fel, hogy bármely országban az élelmiszerek ép elegendők lakosaik könnyű eltartására. A népesedés felé való állandó törekvés, mely még a legbűnösebb társadalomban is működik, megszorítja a nép számát, mielőtt az élelmiszerek szaporodnának. Az a táplálék tehát, a mely előbb tizenegy milliót eltartott, most tizenegy és fél millió közt osztandó meg. Ennél fogva tehát a szegénynek sokkal rosszabbul kell élni és soknak közülük szigorú ínségre kell utalva lenni. A munkások száma is felette lévén a piacon levő dolog arányának, a munka árának is esés felé kell irányulni, míg az élelmiszerek árának ugyanazon időben emelkednie kell. A munkásnak tehát ugyanazon munkánál többet kell dolgoznia, hogy ugyanannyit keressen, mint előbb. A nyomor ezen korszaka alatt a házasságra való elbátortalanítás és a család eltartásának nehézsége oly nagy, hogy a népesedés haladása visszatartatik. Azon idő alatt a munka olcsó, a munkások számos volta, a nagyobb szorgalom szükségége köztük, felbátorítja a gazdákat több munkást alkalmazni a földjeiken, új talajt törni fel, trágyázni és javítani jobban azt, a mi már művelés alatt van, míg végre az élelmiszerek ugyanazon arányba jönnek a lakossággal, mint voltak a kezdet korszakában. Akkor aztán a munkás helyzete ismét túrhetően kényelmes lévén, a népesedés korlátai némi tekintetben engednek; és rövid idő múlva, a jólét tekintetében ugyanazon visszafejlődő és ismét emelkedő mozzanatok ismétlődnek.

[...]

1. A népesedés szükségszerűleg korlátozva van az élelmiszerek által.
2. A népesség mindig növekszik, a hol az élelmiszerek szaporodnak, ha csak valami igen hatalmas és szembeszökő akadály által nincs gátolva.
3. Ezen akadályok, és azon akadályok, a melyek visszaszorítják a szaporodás nagyobb erejét, és eredményét egy színvonalon tartják az élelmiszerekével, erkölcsi önmegtartóztatás, bűn és nyomorra vihetők vissza.

Thomas Malthus: *An Essay on the Principle of Population*. 1798. Magyarul: *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Budapest: Politzer Zsigmond és Fia kiadása, 1902.

(Fordította: György Endre)

DAVID RICARDO

A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei

(részletek)

Előszó

Mindaz, amit a föld hoz; amit a munka, a gép és a tőke egyesített alkalmazása révén annak felszínéről nyerünk, a közösség három osztálya között oszlik meg, és pedig a föld tulajdonosa, a megműveléséhez szükséges vagyon, vagyis a tőke tulajdonosa és a munkások között, akik a földet munkájukkal megművelik.

De a társadalmi fejlődés különböző fokain az egyes osztályok részesedése a föld teljes hozamából, amely járadék, profit és munkabér címén jut hozzájuk, lényegesen különbözik, mivel nagymértékben függ a talaj tényleges termékenységtől, a tőke felhalmozódásától, a népesség szaporodásától, a mezőgazdaság terén elért jártasságtól, leleményességtől és az abban alkalmazott munkaeszközöktől.

A politikai gazdaságtan fő feladata, hogy feltárja azokat a törvényeket; amelyek ezt a megoszlást szabályozzák. [...]

I. FEJEZET

Az érték

1. szakasz

Egy jószág értéke, vagyis valamely más jószágból az a mennyiség, amelyet érte cserébe kapni lehet, az előállításához szükséges munka viszonylagos mennyiségétől és nem attól a kisebb vagy nagyobb térítéstől függ, amellyel ezt a munkát megfizetik.

Smith Ádám észrevette, hogy „az ‘érték’ szónak két különböző értelme van; hol egy bizonyos tárgy hasznosságát fejezi ki, hol pedig a tárgy birtoklásával járó azt a képességet, hogy érte más árukat lehet vásárolni. Az egyiket *használati értéknek*, a másikat *csereértéknek* nevezhetjük. ...A víz és a levegő rendkívül hasznosak, sőt a létfenntartáshoz nélkülözhetetlenek, rendes körülmények között mégsem kaphatunk értük semmit sem cserébe. Az arany viszont, noha hasznossága a levegőhöz és a vízhez képest nagyon csekély, más áruk nagy mennyisége ellenében cserélhető.

A hasznosság ezek szerint nem mértéke a csereértéknek, bár annak szempontjából okvetlenül lényeges. Amennyiben egy jószág semmiképpen sem hasznos, más szóval, ha semmi úton-módon sem járul hozzá szükségleteink kielégítéséhez, úgy minden csereérték híján való, bármennyire ritka, vagy akár-mekkora munkamennyiség szükséges az előállításához.

A javak, amennyiben hasznosak, két forrásból merítik csereértéküket. Ez a két forrás: ritka voltak és a megszerzésükhöz szükséges munkamennyiség.

Vannak javak, amelyek értékét kizárólag ritka voltak határozza meg. Az ilyen javak mennyiségét semmiféle munkával sem lehet szaporítani, ennél fogva értéküket sem lehet csökkenteni fokozott kínálat révén. A javaknak ebbe a csoportjába tartoznak bizonyos ritka szobrok és képek, ritka könyvek és érmek, különleges minőségű borok, amelyek csak nagyon kis terjedelemben található sajátos talajon termelt szőlőből nyerhetők. Ezek értéke teljesen független az előállításukhoz eredetileg szükséges munka mennyiségétől és úgy változik, ahogyan azok anyagi jóléte és vásárlási kedve változik, akik szeretnék őket megszerezni.

Ezek a javak azonban csak nagyon kis részét képezik annak a jószágtömegnek, amely naponta gazdát cserél a piacon. A szükségletek kielégítésére alkalmas javak messzemenően túlnyomó részét munkával állítjuk elő és ha hajlandók vagyunk rájuk áldozni a szükséges munkát, úgy szinte korlátozás nélkül szaporíthatók nem csak egy, de több országban is.

Ha tehát javakról, azok csereértékéről és a javak viszonylagos árait szabályozó törvényekről beszélünk, akkor mindig csak olyan javakra gondolunk,

amelyek emberi erőfeszítéssel mennyiségileg szaporíthatók s amelyek termelésében a verseny korlátlanul érvényesül.

A társadalmi fejlődés korai szakaszaiban az ilyen javak csereértéke, vagyis az a szabály, hogy az egyik jószágból mennyi adható a másikért cserébe, majdnem kizárólag attól a viszonylagos munkamennyiségtől függ, amelyet minden egyes jószágra külön-külön fordítottak. [...]

A politikai gazdaságtanban a legfontosabb tételek egyike, hogy valóban ez képezi minden jószág csereértékének az alapját, kivéve az emberi erőfeszítéssel nem szaporítható javakét. Tudományunkban ugyanis sehonnan sem származik annyi tévedés és annyi véleménykülönbség, mint az érték szóhoz fűződő homályos fogalmakból.

Ha a javakban testetöltött munka mennyisége szabályozza azok csereértékét, úgy nyilvánvaló, hogy a jószágba fektetett munka növekedése emeli annak értékét, csökkenése pedig leszállítja azt.

Smith Ádám, aki oly szabatosan határozta meg a csereérték eredeti forrását, s akinek ezért következetesen fenn kellett tartania, hogy minden jószág az előállítására fordított több vagy kevesebb munka arányában válik többé vagy kevésbé értékessé, mégis, saját maga egy másik értékmérőt állított fel és arról beszél, hogy a dolgok aszerint érnek többet vagy kevesebbet, amint többet vagy kevesebbet adnak értük cserébe ebből az értékmérőből. Értékmérőnek mondja néha a gabonát, máskor viszont a munkát; de nem a jószág előállítására fordított munka mennyiségét, hanem azt a munkamennyiséget, amely a jószág ellenében a piacon megszerezhető. Mintha a kettő ugyanazt fejezné ki és mintha valaki azért, mert munkája termelékenysége megkétszereződött s ezért valamely jószágból kétszeres mennyiséget képes előállítani, szükségképpen az előbbi mennyiség kétszeresét kapná érte cserébe a piacon.

Ha ez valóban így lenne, ha a munkás díjazása mindig arányban állana azal, amit előállít, úgy a jószágba fektetett munka mennyisége és a munkamennyiség, amely a jószágon vásárolható, egyenlő lenne és a kettő közül bármelyikkel pontosan meg lehetne mérni a más javakban beálló változásokat. A kettő azonban nem egyenlő. Az első ugyan sok esetben változatlan mérték, amely helyesen jelzi a más javakban beálló változásokat, az utóbbi azonban annyi ingadozásnak van alávetve, ahány jószággal összehasonlítjuk. Smith Ádám, minekutána sok éleslátással kimutatta, hogy más jószágok változó értékének a meghatározására az olyan eszköz, mint az arany vagy az ezüst, amelynek értéke szintén változik, nem megfelelő, saját maga is nem kevésbé változó eszközt választott, amikor a gabona, illetve a munka mellett döntött. [...]

Nem lehet tehát helyes, ha Smith Ádámmal azt mondjuk, „hogy mivel a munkáért egyszer nagyobb, másszor kisebb mennyiség *vásárolható* a javakból, ezeknek az értéke az, ami változik, nem pedig a munkáé, amely őket megvásárolja”; és ennél fogva azt, „hogy *mivel a munka az egyetlen, amelynek az értéke*

sohasem változik, a munka az egyedüli és valóságos értékmérő, amelynek révén minden jószág értéke minden időben és minden helyen felbecsülhető és összehasonlítható”.³ Viszont helyes, ha azt mondjuk, amit Smith Ádám megelőzőleg mondott: „a különböző javak megszerzéséhez szükséges munkamennyiségek közötti arány, úgy látszik, az egyetlen tényező, amely egymásközti cseréjük tekintetében valamilyen szabályt alkothat”, vagyis más szóval, hogy a javak jelenlegi és megelőző viszonylagos értékét a munka révén nyert jószágmennyiségeknek az egymásközti viszonya határozza meg, nem pedig azoké, amelyekét a munkásnak adnak cserébe a munkájáért. [...]

2. szakasz

Különböző minőségű munkát különbözőképpen fizetnek meg. Ez nem okoz változást a javak viszonylagos értékében.

Amikor arról beszélek, hogy a munka minden érték alapja és hogy a javak viszonylagos értékét majdnem kizárólag a külön-külön rájuk fordított munkamennyiségek határozzák meg, akkor még nem szabad azt hinni, hogy nem veszem tekintetbe a munka minőségbeli különbségeit és azt, hogy milyen nehéz összehasonlítani az egy nap vagy egy órai munkát az egyik foglalkozásban az azonos időtartamú munkával a másikban. A munka különféle minőségbeli különbségeinek az értékelése a gyakorlati célokra megfelelő pontossággal hamar kialakul a piacon és nagymértékben függ a munkás viszonylagos ügyességétől és a végzett munka intenzitásától. Az értékelésnek ez a skálája, ha egyszer kialakult, a továbbiak során már csak kevés változásnak van alávetve. Amennyiben az aranyműves napi munkája értékesebb, mint a közönséges munkásé, ezt már régen elismerték és az értékelési rangsorban megfelelően kifejezésre is juttatták.⁴ [...]

³ Smith: I. m. I. könyv, 5. fejezet. A kicimlés Ricardotól.

⁴ „Legyen bár a munka az összes javak csereértékének valódi mértéke, mégsem ez az, amellyel értéküket általában mérik. Gyakran nehéz megállapítani az arányt két különböző munkamennyiség között. Ezt az arányt nemcsak a két különféle munkával eltöltött idő határozza meg. Számításba kell venni a kiállott fáradozások és a kifejtett szellemi képesség különböző fokát is. Több munka lehet egy órai súlyos fáradozásban, mint két órai könnyű foglalkozásban; ugyanígy több lehet egy órányi elfoglaltság olyan mesterség terén, amelynek kitanulásához tíz év szükséges, mint egy havi munka valamilyen közönséges és egyszerű foglalkozási ágban. Nem könnyű azonban valamilyen pontos mértéket találni sem a fáradság, sem a szellemi készség mérésére, de a különböző fajtájú munkából származó termékek cseréjénél bizonyos fokig számításba veszik mind a kettőt. A szabályozás nem történik valamilyen pontos mérték alkalmazásával, hanem a piacon végbemenő alkudozással és egyezkedéssel, olyanfajta kiegyenlítődéssel alapján,

3. szakasz

Nemcsak a javakra közvetlenül fordított munka befolyásolja azok értékét, hanem az is, amelyet az elvégzését elősegítő eszközökre, szerszámokra és épületekre fordítunk.

Még abban a kezdetleges állapotban is, amelyre Smith Ádám utal, a vadásznak szüksége van bizonyos tőkére, hogy a vadat elejthesse, noha azt valószínűleg saját maga készíti és gyűjti össze. Valamilyen fegyver nélkül sem a hód, sem a szarvast nem lehet megölni, ennél fogva ezeknek az állatoknak az értékét nem kizárólag az elejtésükhöz szükséges idő és munka szabályozza, hanem az az idő és munka is, amely a vadász tőkéjének, annak a fegyvernek az előállításához szükséges, amellyel a vadat elejti.

Tegyük fel, hogy a hód megöléséhez szükséges fegyvert sokkal több munkával állítják elő, mint azt, amelyik a szarvas elejtéséhez kell, mert a hód sokkal nehezebben közelíthető meg, s a fegyvernek ennél fogva biztosabban kell célba hordania. Ebben az esetben egy hód nyilván többet ér, mint egy szarvas és pedig éppen azért, mert egészében véve több munkára van szükség az elejtéséhez. Vagy tegyük fel azt, hogy mind a két fegyver előállítása azonos mennyiségű munkát igényel ugyan, de tartósságuk nagyon különböző. Ebben az esetben a tartósabb fegyver értékének csak kis része vivődik át a jószág értékébe, míg a kevésbé tartós fegyver értékének jóval nagyobb része megy át abba a jószágba, amelynek az előállítását elősegíti.

A hód és a szarvas megöléséhez szükséges valamennyi szerszám az emberek bizonyos osztályáé lehet, az elejtésükre fordítandó munkát viszont egy másik osztály szolgáltathatja, mégis az elejtett állatok viszonylagos árai továbbra is arányban maradnak mind a tőke képzésére, mind pedig az elejtésre fordított tényleges munkával.

Ha rendelkeznénk egy olyan változatlan értékmérővel, amellyel meg tudnánk mérni az egyéb javakban beállott változásokat, akkor azt látnánk, hogy az a legfelső határ, ameddig ezek a javak értékükben tartósan emelkedhetnek – ha az előbb feltételezett körülmények között termelik őket – mindig arányban áll azzal a munkamennyiség-többlettel, amelyre előállításukhoz szükség van és hogy értékük egyáltalán nem emelkedhetik, ha előállításuk nem igényel több munkát. A munkabér emelkedése nem növeli sem pénzben kifejezett, sem más olyan áruhoz viszonyított értéküket, amelyek termelése nem igényelt meg nagyobbodott mennyiségű munkát, s a felhasznált álló- és forgótőke aránya, va-

amely bár nem pontos, mégis elégséges a mindennapi élet ügyleteinek a lebonyolításához”. – *Nemzetek gazdagsága*. I. könyv. 10. feje.

lamint az állótőke tartóssága változatlanul ugyanaz maradt. Ha ellenben a másik jószág előállításához van szükség több vagy kevesebb munkára, úgy ez a körülmény, amint már megállapítottuk, nyomban változást idéz elő viszonylagos értékében, de ez a változás a szükséges munka megváltozott mennyisége, nem pedig a munkabér emelkedése folytán következik be. [...]

4. szakasz

Az az alapelv, hogy az áruk termelésére fordított munka mennyisége szabja meg azok viszonylagos értékét, lényegesen módosul a gépek és más álló és tartós tőkék alkalmazás folytán.

[...] A tőkét aszerint osztjuk a forgó- vagy állótőkék csoportjába, hogy gyorsan használódik-e el s így sűrűn kell pótolni, vagy pedig lassan használják el.⁵ A sörgyárosról, akinek az épületei és gépei értékesek és tartósak, azt mondjuk, hogy sok állótőkével dolgozik; ezzel szemben a cipészről, aki tőkéjét főképpen munkabér fizetésére fordítja, amelyet azután élelemre és ruházatra, tehát az épületeknél és gépeknél gyorsabban elhasználódó javakra költenek, azt mondjuk, hogy tőkéjének nagy részét forgótőkeként használja.

Megfigyelhető még az is, hogy a forgótőke körforgásának, illetőleg gazdájához való visszatérésének az időtartama nagyon különböző lehet. A bérlő vásárolta vetőbúza állótőke ahhoz a búzához viszonyítva, amelyet a pék vásárol kenyérsütéshez. Az egyik a földbe veti, s az egy éven belül nem térülhet meg neki; a másik lisztte őrölteti, kenyér alakjában eladja vevőinek és így a tőkéje egy héten belül felszabadul, hogy vállalkozását megismételje, vagy valamilyen másikba fogjon vele.

Két iparág mindegyike azonos összegű tőkét használhat fel, ennek a megoszlása az álló- és a forgórészek aránya szempontjából azonban nagyon különböző lehet.

Az egyik iparágban esetleg nagyon kevés tőkét alkalmaznak mint forgótőkét, vagyis mint olyant, amely a munka fenntartására szolgál, és a túlnyomó részt gépekbe, felszerelésekbe, épületekbe stb. fektetik, tehát viszonylag álló és tartós jellegű tőke lesz. A másik iparágban viszont, bár a használatban levő tőke ugyanolyan összegű, azt nagyrészt a munka fenntartására fordítják és csak nagyon keveset fektetnek belőle felszerelésekbe, gépekbe és épületekbe. A munkabér bármilyen emelkedése okvetlenül különbözőképpen kell, hogy érintse az ilyen eltérő körülmények között termelt javakat. [...]

⁵ Ez a felosztás nem lényeges, nem is lehet benne a határvonalat pontosan meghúzni.

De vajon hogyan befolyásolja ezeknek az áruknak a viszonylagos értékét a munka értékének az emelkedése? [...]

A munka nem emelkedhetik értékében a profit csökkenése nélkül... Az áruk viszonylagos értékében a munka emelkedése vagy csökkenése folytán beállott változások mérve attól függ tehát, hogy milyen az állótőke aránya a felhasznált ösztökéhez viszonyítva. Csökken a viszonylagos értéke mindazoknak az áruknak, melyeket nagyon értékes gépek segítségével, vagy nagyon értékes épületekben gyártanak, vagy amelyeknek a piacra vitele igen hosszú időt igényel; ezzel szemben emelkedik a viszonylagos értéke azoknak a javaknak, amelyeknek az előállításához jórészt csak munkára van szükség vagy amelyeket gyorsan lehet piacra vinni.

Az olvasó azonban jegyezze meg magának, hogy az áruk e változásainak aránylag csekély a hatása. [...]

6. szakasz A változatlan értékmérő

Jó lenne, ha valahányszor az áruk viszonylagos értéke megváltozik, módunk lenne annak a megállapítására, melyik csökkent és melyik emelkedett közülük valóságos értékében. Ez csak úgy volna lehetséges, ha egymásután összehasonlíthatók őket valamely változatlan értékmérővel, amely önmaga nincs alávetve egy olyan ingadozásnak sem, amelynek a többi áru ki van téve. Ilyen értékmérőnk azonban sohasem lehet, mert nincsen olyan áru, amely maga ne lenne kitéve ugyanazoknak a változásoknak, mint azok a többi áruk, amelyeknek az értékét meg akarjuk állapítani. Más szóval, nincsen olyan áru, amelynek az előállításához ne lenne egyszer több, másszor kevesebb munkára szükség. De ha lehetséges is lenne az értékmérő értékében beálló változásoknak ezt az okát kiküszöbölni, ha lehetséges is lenne elérni, hogy például pénzünk előállításához mindenkor azonos munkamennyiségre legyen szükség, akkor sem lenne tökéletes vagy változatlan az értékmérő, mert, mint már igyekeztem kimutatni, még mindig alá lenne vetve a munkabérek emelkedésével vagy csökkenésével járó viszonylagos változásoknak, mégpedig azért, mert előállításához esetleg nem ugyanolyan arányban van szükség állótőkére, mint azoknak az áruknak a termeléséhez, amelyeknek az értékváltozásait meg akarjuk állapítani. De változásoknak lenne alávetve a munkabérek csökkenése vagy emelkedése esetén abból kifolyólag is, hogy különböző a saját és a vele össze hasonlítandó áruk előállításánál alkalmazott állótőke tartóssága, továbbá annak következtében, hogy a piacra hozatalához szükséges idő hosszabb vagy rövidebb lehet, mint a többi árunál, amelyeknek az értékét meg akarjuk állapítani. Mindezek a körülmények alkalmatlanná tesznek bármely elképzelhető árut arra, hogy tökéletesen pontos értékmérő legyen. [...]

Abból a feltevésből, hogy van egy értékmérő, amely ennyire megközelíti a változatlan értékmérőt, az az előnyöm lenne, hogy beszélhetnék más javak változásáról anélkül, hogy kénytelen lennék minden egyes alkalommal tekintetbe venni annak a mérőeszköznek az esetleges változásait, amellyel az árat és az értéket kifejezem.

Abból a célból, hogy vizsgálódásunkat megkönnyítsem, a pénzt – bár elismerem, hogy az aranyból előállított pénz is alá van vetve a többi javaknál előforduló legtöbb változásnak – változatlannak fogom tekinteni és minden árváltozást úgy fogok fel, mint annak az árunak az értékében bekövetkező változást, amelyről éppen szó van.

II. fejezet A földjáraadék

A földjáraadék a föld hozamának az a része, amelyet a föld tulajdonosának fizetnek a talaj ősi és elpusztíthatatlan erőinek a használatáért. Gyakran összekeverik azonban a tőke kamatával és profitjával, és népszerű használatban ezzel a kifejezéssel jelölik meg mindazt, amit a bérlő a földesúrnak évente fizet. Ha két szomszédos, azonos terjedelmű és azonos természetes termékenységgű gazdaság közül az egyik jól be van rendezve gazdasági épületekkel, ezenkívül megfelelően van csatornázva, trágyázva és kerítésekkel, sövényekkel és gátakkal kedvező módon van beosztva, míg a másikban mindezek az előnyök hiányoznak, akkor természetes, hogy az egyik gazdaság használatáért nagyobb térítést szolgáltatnak, mint a másikért; de ezt a szolgáltatást mégis mind a két esetben földjáraadéknak nevezik. Pedig világos, hogy a jobban felszerelt gazdaság után évenként fizetett pénznek csak egy részét adják a talaj ősi és elpusztíthatatlan erőiért, a másik részt annak a tőkének a használatáért fizetik, melyet a föld minőségének megjavítására és a termények megőrzéséhez és tárolásához szükséges épületek felállítására fordítottak.

[...]

Valahányszor tehát a következőkben a földjáraadékról beszélek, azt az ellenszolgáltatást akarom vele kifejezni, amelyet a föld tulajdonosának a föld ősi és elpusztíthatatlan erőinek a használatáért fizetnek.

Nem keletkezik földjáraadék az első települések alkalmával a dús, termékeny talajban bővelkedő országban, ahol a lakosság ellátására a földnek csak igen kis részét kell megművelni, illetve csak kis részét lehet a lakosság rendelkezésére álló tőkével művelés alá vonni. Senki sem hajlandó ugyanis fizetni a föld használatáért ott, ahol bőségesen van még gazdátlan terület, amely rendelkezésre áll mindenkinek, aki meg akarja művelni.

A kereslet és kínálat általános törvényénél fogva az ilyen földért éppen úgy nem fizetnek járadékot, mint ahogy nem adnak semmit sem a levegő és víz használatáért vagy a természet más, korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló adományaiért.

Ha minden föld azonos tulajdonságokkal rendelkezne, ha mennyiségileg korlátlan és minőségileg egyforma lenne, használatáért nem lehetne semmit sem követelni, hacsak nincs különösen előnyös fekvése. Tehát, csakis azért, mert a föld mennyiségileg nem korlátlan, minőségileg pedig nem egyforma, és mert a lakosság szaporodásával rosszabb minőségű vagy kevésbé előnyös fekvésű földet is művelés alá vonnak, csakis ezért fizetnek járadékot a használatáért. Mihelyt a társadalom haladásával másodrendű termőföldet is művelés alá vesznek, az elsőrendű földön nyomban földjáradék keletkezik, s ennek nagysága a két föld minőségének különbségétől függ.

Amennyiben harmadrendű föld is kerül művelés alá, a másodrendű földön keletkezik azonnal járadék, s ezt, mint az előbbi esetben, ismét a termelőerők közötti különbség szabályozza. Ugyanekkor az elsőrendű föld járadéka is emelkedik, mert ennek mindig annyival kell magasabbnak lennie a másodrendű föld járadékánál, amennyi a két föld hozama között a különbség, ha művelésükre azonos mennyiségű tőkét és munkát fordítanak. A népesség szaporodásának minden szakaszában, amelyben az élelmiszertermelés növelése érdekében az ország lakossága arra kényszerül, hogy rosszabb minőségű földeket is megműveljen, a földjáradék az összes többi, ezeknél termékenyebb földeken emelkedni fog.

[...]

Minden áru csereértékét, legyen az akár iparcikk, bánya- vagy mezőgazdasági termék, nem az a legkisebb munkamennyiség szabályozza, amely a termeléshez különösen előnyös körülmények között szükséges. Ezeket kizárólag azok élvezik, akik a termelést megkönnyítő különleges lehetőségek felett rendelkeznek. Minden áru csereértékét az a nagyobb munkamennyiség szabályozza, amelyet szükségszerűen azok fordítanak termelésre, akik nincsenek ilyen kedvező helyzetben, akik tehát a legkedvezőtlenebb körülmények között termelnek; ezeken azokat a legkedvezőtlenebb körülményeket értjük, amelyek között a termék iránti szükséglet nagysága miatt a termelést még folytatni kell.

[...]

A gabona értékét, az a munkamennyiség szabályozza, amelyet oly földön vagy pedig oly tőkerész felhasználásával fordítottak a termelésre, amely nem fizet járadékot. A gabona ára nem azért magas, mert földjáradékot fizetnek, hanem azért fizetnek földjáradékot, mert a gabona ára magas.

[...]

A földjáradék emelkedése mindig az ország növekvő jólétének és annak a nehézségnek a következménye, amellyel a megszorodott népesség élelmi-

szerellátása jár. Csak tünete, de sohasem oka a jólétnek, mert az utóbbi gyakran akkor növekszik a leggyorsabban, amikor a földjáradék változatlan, sőt, amikor csökken.

David Ricardo: *On the Principles of Political Economy and Taxation*. 1817. Magyarul: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954. 57., 61–85. o.

(Fordította: Kislégi Nagy Dénes)

DAVID RICARDO

Levelek Malthushoz

(részletek)

LXXIII.

Gatcomb Park, 1820. október 10.

Kedves Malthus!

[...]

Önnel együtt én is úgy látom, hogy Saynek Önhöz intézett levelei nincsenek valami jól megírva. Még a saját tanát sem védi valami kiváló ügyességgel, némely bonyolódott kérdésben pedig, amelyet érint, semmiképpen sem elégtí ki az embert. Határozottan állíthatom, hogy nincsen tisztában vele, mit kell értenünk az érték szó alatt, mert hiszen amellet kardoskodik, hogy valamely jószág értéke az illető jószág hasznosságával arányos. Ez csak akkor volna igaz, ha csupán a vevők szabályoznák a jószágok értékét, akkor igenis úgy állna a dolog, hogy minden ember olyan árt adna a tárgyakért, amekkora az ő becslésének megfelel. Én azonban azt tapasztalom a valóságban, hogy éppen a vevőknek a legcsekélyebb befolyásuk az ár szabályozására, mert ez a szabályozás teljesen az eladók versenyétől függ. Még ha a vevők valósággal hajlandók volnának arra is, hogy többet adjanak a vasért mint az aranyért, ezt nem tehetnénk, mert a kínálatot a termelés költsége szabályozná és azért az arany okvetlenül olyan arányban állna a vashoz, mint ma, noha talán azt lehet mondanunk, hogy az egész emberiség kevesebbre becsüli hasznosságát mint a vasét.

...Az a nehézség, amelyet Ön említ, hogy t.i. a tőke számára nem igen lehet megfelelő alkalmazást találni, abból az előítéletből és makacsságból ered, amellyel az emberek megszokott foglalkozásaikhoz ragaszkodnak. Az emberek napról-napra azt várják, hogy a dolgok majd jobbra fordulnak, és azért tovább

is megmaradnak oly jóságok termelése mellett, amelyekre nincsen megfelelő kereslet. Ha a tőke bőven van, a munka pedig olcsó, akkor lehetetlen, hogy ne legyenek találhatóak oly foglalkozások, amelyek jó nyereséget tudnának. Ha az ország tőkéjének elhelyezése valamely magasabbrendű lángész ellenőrzése alatt állna, akkor a kereskedelem bizonyára csakhamar oly élénk volna, mint bármikor. De az emberek tévesen járnak el termelésükben, a keresletben soha nincsen hiány. Ha Önnek posztóra, nekem pedig pamutárúra van szükségem, akkor egymással cserélni akarván, nemde nagy ostobaság volna tőlünk, ha egyikünk bársonyt, másikunk pedig bort termelne. Ma körülbelül valamennyien ilyen ostobaságot követünk el és alig tudnám megmondani, mióta tart már ez a tévedésünk. No de végre is meglehet, hogy a baj nem is akkora, mint amekkorának látszik. Ön nagyon helyesen fejezte ki a kiindulópontot, amely egymástól való eltérésünket okozza. Az én felfogásom szerint csak a legotrombábban téves számítással lehet azt állítani, hogy a tőke és a munka egy és ugyanazon időben lehet bőségben.

Midőn én azt mondom, hogy én hitem az igazi, akkor evvel csak azt akarom kifejezni, hogy az én meggyőződése szerint nekem van igazam. Remélem, hogy Ön ebben nem lát semmi túlkapást. Már én hozzászoktam, hogy Önnel szemben kissé erősen fejezem ki a véleményemet, biztos vagyok benne, hogy Ön ezt nem is kívánja másképp. Szívesen látom, ha Ön is ezt teszi, mert merem mondani, hogy Ön éppoly kevésbé hajlandó meggyőződés nélkül pusztán a tekintélynek engedni, mint én magam. Önnel együtt én is azt állítom, hogy „a mezőgazda, aki nem talál megfelelő piacot terményei számára, csakhamar abbahagyná, hogy több élelmiszert és egyéb szükséges dolgokat osszon ki munkásai között”, avval a céllal, hogy még több ilyen tárgyat termeljen. Igen ám, de azért vajon tétlenül hagyná-e tőkéjének illető részét? És nem törekednék-e ő maga, vagy nem akadna-e valaki más, aki ezt a tőkét valamely olyan jószág termelésére fordítaná, amelynek igenis volna megfelelő piaca? Ön arról a viszonylagos hasznosságról beszél, amely az értékről szóló és egymáséval elütő meghatározásunkat megilleti. Megvallom, hogy az Ön meghatározása még csak meg sem közelíti azt a felfogást, amelyet én az értékről mindenkor tápláltam. Ha Ön egyrészt azt mondja, hogy a valóságos érték, a munkabérre alkalmazva, a munkásnak juttatott létfenntartó javak mennyiségét foglalja magában, másrészt pedig elismeri, hogy ezek a létfenntartó javak éppoly változók, mint bármely más jószág, akkor én ebben ellentmondást vagyok kénytelen látni. A közgazdasági tudomány az Ön felfogása szerint nem más, mint a vagyon természetének és okainak vizsgálata, én pedig inkább vagyok hajlandó azt mondani, hogy ez a tudomány azokat a törvényeket kutatja, amelyek a gazdálkodás termelvényeinek előállításában közreműködnek. Az abszolút mennyiségre nézve lehetetlen törvényt megállapítanunk, de igenis meglehetősen pontos törvénybe foglalhatjuk az arányokat. Napról-napra mindinkább meggyőződom, hogy az első vizsgálat hiú és csalékony, ellenben a második a tudománynak igazi tár-

gya. Ön azt mondja, hogy az én tételem, „mely szerint a javakra fordított munka mennyisége kevés kivétellel meghatározza azt a kulcsot, amely szerint a jóságok egymásért kicseréltetnek, nincsen kellően megalapozva.” Elismerem, hogy ez a tétel szigorúan véve nem egészen igaz, de merem állítani, hogy mint a viszonylagos érték mérésnek szabálya jobban megközelíti az igazságot, mint bármely más tétel, amelyet valaha hallottam. Ön azt mondja, hogy az értéket a kereslet és a kínálat szabályozza (sic), evvel azt hiszem, semmit sem mondott, mert azon oknál fogva, amelyet e levelem elején említettem, a kínálat az, ami az értéket szabályozza, magát a kínálatot pedig a termelés összemért költsége állapítja meg. A termelés költsége, pénzben kifejezve, magában foglalja a munka értékét és a nyereséget is. Már most ha az én cikkem egyenlő értékű az Ön cikkével, akkor mindkettőnek termelői költsége is szükségképpen egyenlő. Ámde a termelés költsége némely eltérésekkel arányos a jószágra fordított munkával. Tegyük fel, hogy az én cikkem is, az Ön cikke is 1000-1000 font sterling-et ér, akkor valószínűen mind a kettőben a munkának ugyanaz a mennyisége van megtestesedve. Ez ellen a tan ellen kevésbé lehet kifogásokat felhozni, ha nem az egymással összehasonlított jóságok egész abszolút értékének mérésére alkalmazzuk, hanem segítségével csak azokat a változásokat akarjuk meghatározni, amelyek a viszonylagos értékre nézve időről-időre be szoktak állni. Vajon miféle okoknak, jól megjegyezve, tartós okoknak, lehet ezeket a változásokat tulajdonítanunk? Véleményem szerint csak két ilyen ok képzelhető: az egyik, amely hatására nézve jelentéktelen, a munkabérek emelkedése és esése, vagy, ami véleményem szerint ugyanazt jelenti, a nyereségnek esése és emelkedése, a másik, a végtelenül nagy fontosságú, a munkának nagyobb vagy kisebb mennyisége, amely a jóságok termeléséhez esetről-esetre szükséges. Az első okból azért nem származnak valami nagy következmények, mert maga a nyereség az árnak csak kicsiny részét alkotja, úgy hogy ezen a réven nem igen állhat elő sem valami nagy többlet, sem valami nagy csökkenés. Ellenben a második ok hatásának nem is lehet valami szorosan megvont határt szabni, mert a jóságok előállításához szükséges munka mennyisége a körülmények szerint kétszer-háromszor akkora is lehet, mint amekkora korábban volt.

A kérdés nagyon nehéz, én pedig annyira gyengén kezelem a nyelvet, hogy nem is tudom helyesen kifejezni azt, amit tulajdonképp mondani akarok. Könyvem első fejezete nem fog lényegesen változni, ami pedig a benne kifejtett elveket illeti, azt hiszem, teljesen változatlan marad...

Öszinte híve

Ricardo Dávid

David Ricardo: *Levelek Malthushoz*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1913. 170–174. o.

(Fordította: Jónás János és gróf Esterházy Mihály)

DAVID RICARDO

Megjegyzések Malthus „A politikai gazdaságtan elvei” című művéhez

(részletek)

(A vonal felett Malthus szövege, a vonal alatt Ricardo megjegyzései olvashatók.)

Hetedik fejezet

A gazdagság gyarapodásának közvetlen tényezői

III. szakasz

A felhalmozás, vagyis a tőkeállományt növelő jövedelem-megtakarítás mint a gazdagság gyarapodásának ösztönzője

Néhány igen kiváló szerző úgy vélekedett, hogy bár egy-egy áruból előfordulhat túlkínálat, nem valószínű, hogy valamennyi áruból túlkínálat kelet-

Ilyen állapot akkor következne be, ha mindenki hajlandó lenne a jövedelméből mindazt felhalmozni, amire nincs szükség a legsürgetőbb szükségleteinek kielégítéséhez; ebben az esetben olyan nagy volna a munkaerő iránti kereslet, hogy a népszaporodás nem volna elég gyors a kielégítéséhez. A munkások helyzete azonban ekkor volna a legkedvezőbb, mert mi lehetne kedvezőbb az olyan ember helyzeténél, akinek az eladható áruja iránt a kereslet úgyszólván korlátlan, míg a kínálata korlátozott, illetőleg csak viszonylag lassan nő? Mind ez összeegyeztethető a gyakran említett általános elvvel: a profit alacsony a magas munkabér miatt, de ez csak addig marad így, amíg a népesség növekedése ismét csökkenteni kezdi a munkabért.

Malthus ezt kérdezi: „Hogyan találhatna vevőre az árutermelésnek az a többlete, amit a termelésben pótlólag alkalmazott munkások előállítanak, ha nem következik be olyan áresés, amely a termékek értékét a termelési költségük alá csökkentené, de legalábbis jelentősen gyöngítene a megtakarítási képességet és hajlandóságot?” Válaszom erre az, hogy a megtakarítási lehetőség és hajlandóság valóban erősen csökkenne, mert ezek attól függenek, milyen hányadot kap a gazdálkodó és a gyáros a termékből. Ami azonban azt a kérdést illeti, hogy az áruk hol találának vevőre: nos, ha az áruk megfelelnek azok igényeinek, akiknek megvan a vásárlóerejük a megszerzésükhöz, akkor nyilván vevőre fognak találni, anélkül, hogy az árak esnének.

kezhetne. Nézetünk szerint ugyanis, minthogy az árukat mindig árukért cserélik el, az árutömeg egyik fele mindig felvevőpiacot biztosít a másik fele számára. E nézet szerint a kereslet egyedüli forrása maga a termelés; ilyenformán, ha valamely árucikkben fölösleg mutatkozik, ez csak annak a jele, hogy valamilyen másból hiány van, általános túlkínálat pedig nem lehetséges. Sőt Say, kitűnő politikai gazdaságtanában éppen azt állította, hogy amennyiben valamilyen áru többé nem kerül piacra s a fogyasztása megszűnik, emiatt az [összes] kereslet is csökken, és megfordítva, valamely [új] áru megjelenése megnöveli a keresletet is.

Ha a termelés ezer kalapból, ezer pár cipőből, ezer kabátból és ezer uncia aranyból állna, mindezek közt valamilyen értékarányok alakulnának ki, és fenn is maradnának, amíg ezek az áruk megfelelnek a társadalmi szükségletnek; ezek az arányok nem függenek attól, hogy a termékből a munkások vagy a munkaadók kapják-e a nagyobb hányadot.

Ha a munkabér alacsony, a munkások talán csak a termék felét kapják; ha magas, a háromnegyedét; de a termékek értéke nem változik attól, hogy a munkások vagy a munkaadók kezébe mekkora hányaduk kerül.

Ha a munkaadók kezében 500 fontsterling pénz volna, továbbá 500 kalap, 500 quarter gabona stb., a termelés másik fele pedig a munkásoknak jutna: az egyes áruk egymáshoz viszonyított értékarányai ugyanazok lennének, mint akkor, ha a munkaadóknak 600 fontsterling és minden áruból 600 egység, a munkásoknak pedig a megmaradó rész jutna. Hogy a felosztás a valóságban milyen lesz, az a tőke és a munka egymáshoz viszonyított arányától függ; de bármilyen is a felosztás, nem hat ki az árakra mindaddig, amíg a termelt áruk megfelelnek a megvásárlásukra képes személyek szükségleteinek. Ha pedig nem felelnek meg, a termelők érdeke, hogy megfelelőbbeket állítsanak elő. Az itt mondtakból következik, hogy amennyiben az előállított áruk megfelelnek a vevők szükségleteinek, nem lehet belőlük akkora bőség, amely ne találna piacra.

Tévedések előfordulhatnak, s ezek következtében a keresletnek meg nem felelő áruk termelésére is sor kerülhet. Ezekből túlkínálat állhat elő, és nem lehet őket a szokásos áron eladni; ennek azonban a hibás [előrelátás] az oka, nem pedig a kereslet hiánya. Ugyanis minden előállított dolognak szükségképpen van tulajdonosa: ez vagy a munkaadó, vagy a földbirtokos, vagy a munkás. De akárki is az áru tulajdonosa, mindenképpen keresletet támaszt: vagy maga akarja ezt az árut elfogyasztani, s ekkor nincs szükség vevőre, vagy pedig el akarja adni s a pénzen valami mást akar vásárolni, hogy elfogyassza vagy a jövő

Véleményem szerint ennek az elméletnek ilyen túlhajtása teljesen megalapozatlan, és szöges ellentmondásban áll a kereslet és kínálat általános törvényeivel.

Távolról sem igaz, hogy a valóságban az árukat mindig árukért cserélik el. Az áruk túlnyomó tömegét munkáért, termelő vagy nemtermelő munkáért cserélik el; és kétségtelen, hogy túlkínálat következtében az áruk eme tömegének

termelés eszközévé tegye. Azt, amit vásárolni akar, vagy megkapja a birtokában lévő áruért, vagy nem. Ha megkapja: elérte célját, áruja pedig piacra talált. Ha nem kapja meg, mit bizonyít ez? Csak azt, hogy a céljait nem tudta megfelelően összeegyeztetni az eszközeivel, vagyis rosszul számított. Tegyük fel, hogy pamutszövetre van szüksége, s ennek megszerzése céljából posztót gyártott. Vagy van pamutszövet a piacon, vagy nincs. Ha van, a tulajdonosa azért akarja eladni, hogy valami más árut vásároljon: de neki nem posztó kell, hanem len vagy selyem, vagy bor. Ebből nyomban kiderül, hogy a posztó tulajdonosa rosszul választotta meg az eszközt, amelynek révén pamutszövethez akart jutni; lenvásznat, selymet vagy bort kellett volna termelnie. Ha ezt tette volna, nem lenne fölösleg egyik áruból sem; így azonban nyilvánvalóan fölösleg van legalább egyből, a posztóból; sőt talán kettőből is, mert elképzelhető, hogy pamutszövetre senki másnak nincs szüksége, [csak a posztó tulajdonosának].

Mi történik viszont, ha a piacon nincs pamutszövet? Akkor mit kellett volna termelnie annak, akinek pamutszövetre van szüksége? Nos, ha semmi más áru ellenében nem szerezhet pamutszövetet – ez persze eléggé valószínűtlen –, akkor a posztó helyett, ami neki magának sem kell, ő maga gyártson pamutszövetet, ha szüksége van rá. Amit mindezzel az olvasó emlékezetébe szeretnék vésni, a következő: a tulajdonképpen baj sohasem az áruk túl nagy mennyisége, hanem az, hogy a termelés rosszul alkalmazkodik a társadalom szükségleteihez. A keresletet csak a vásárlási hajlandóság és a vásárlóképesség korlátozza.

Akinek áru van a tulajdonában, az fogyasztásra is képes; és minthogy a társadalom számára célszerű a munka megosztása, az egyének egy-egy árufajtát állítanak elő, azzal a szándékkal, hogy más árukat vásároljanak érte. Ezek a cserék kölcsönösen előnyösek, de nem feltétlenül szükségesek; mert minden ember megtehetné, hogy a kezében levő értékeket és a rendelkezésére álló munkacserét pontosan azoknak a dolgoknak az előállítására használja fel, amelyek neki és munkásainak szükségesek. Ha ez tényleg így lenne, nem volna piac, következésképpen nem lehetne túlkínálat sem. Más dolog a termék felosztása a

az értéke ugyanúgy csökkenhet a munkához mint cseretárgyhoz viszonyítva, ahogyan bármely egyedi árunak akár a munkához, akár a pénzhez viszonyított értékét csökkentheti a túlkínálat. (197)

A feltételezett esetben mindenfajta áruból szokatlanul nagy mennyiség volna piacon, minthogy a tőkefelhalmozás az ország nemtermelő munkásait termelőkké változtatná; ugyanakkor a munkásság összes létszáma azonos ma-

munkaadó és emberei közt, és megint más a különböző termékek cseréje a termelők és a végső fogyasztók között.

Igen részletesen fejtettem ki ezt a kérdést, minthogy Malthus művének ez kiemelkedően legfontosabb tárgya. Ha erről a kérdéstről helyesek a nézetei – vagyis, ha az áruk termelése annyira megnövekedhet, hogy nem lehet számukra vásárlót és fogyasztót találni – akkor kétségkívül szükséges és helyes az a gyógymód, amit ő némi habozással ajánl. Ha a fogyasztásra jogosult személyek sem maguk nem akarják elfogyasztani az árukat, melyeket maguk termeltek, sem másokat nem tudnak rábírní az elfogyasztásukra [vagy] az újratermelést célzó felhasználásukra, [más szóval], ha a kereslet két kelleke közül hiányzik a fogyasztási hajlandóság, s ennek következtében általános gazdasági pangás következik be akkor valóban nem tehetünk okosabbat, mint amit Malthus tanácsol. Kötelezzük a kormányt, hogy [költekezésével] pótolja az emberek [= fogyasztók] hiányát. Folyamodjunk a királyhoz, hogy bocsássa el gazdasági minisztereit, s olyanokat keressen helyettük, akik az állami költekezés és fényűzés felfokozásával jobban tudják szolgálni az ország legfontosabb érdekeit. Hiszen úgy látszik, termelők nemzete vagyunk, kevés köztünk a fogyasztó, s ez a csapás már olyan mértékű, hogy gyógyíthatatlan nyomorúság fenyeget, ha a parlament vagy a miniszterek hamarosan nem tudják a költekezést hatható-sabban megszervezni.

197. (354. oldal) *Az áruk túlnyomó tömegét ...*

Teljesen igaz: elképzelhető az áruk olyan bősége – a munkához viszonyítva –, amely értéküket annyira csökkenti, hogy nem képes további termelésükre ösztönözni. Ilyenkor a munkáért nagy mennyiségű áru vásárolható. De Malthus a továbbiakban éppen ezt tagadja. Amíg csak azt mondja, hogy a bőség az árukat katasztrofálisan olcsóvá teszi (munkában kifejezve), ezzel egyetértek. Ez azonban csak annyit jelent, hogy a munka túl drága, s így felemészti a terméknek azt a részét is, amelynek profittá kellene válnia; ezért a tőkésnek nem áll érdekében

radna, a földbirtokosok és tőkésék fogyasztási képessége és hajlandósága pedig – feltevésünk értelmében – csökkenne. Így az áruk értékének szükségképpen esnie kellene a munkához viszonyítva, mindaddig, amíg a profit csaknem semmivé lenne; ez azután egy időre megakasztaná a további termelést. (198) Nos, pontosan ez a helyzet az, amit a „túlkínálat” kifejezés jelöl, s ebben az esetben a túlkínálat nem részleges, hanem általános volna.

Say, Mill, Ricardo, az új profitelmélet fő szerzői, nézetem szerint néhány vonatkozásban gyökeresen tévedtek ennek a kérdésnek a megítélésében.

Először is az [egyres] árukat olybá vették, mintha absztrakt számok vagy algebrai jelek volnának, amelyeket egymással arányba lehet állítani, ahelyett, hogy mint fogyasztási cikket szemlélték volna őket, amelyeket a fogyasztók számához és szükségleteihez kell viszonyítani.

Ha az árukat mindenkor csupán egymással hasonlítanák össze és csak egymás ellenében cserélnék el, akkor bizonyára igaz volna, hogy bármekkorára nőne is a mennyiségük, ha eközben megmaradnak egymás közti arányaik, a köztük fennálló ár-arányosságok sem változnának. Ha azonban (az áruk mennyiségét) a fogyasztók számával és szükségleteivel vetjük egybe – és kétségkívül ezt kell tennünk –, akkor nyilvánvaló, hogy valamely adott termék

a felhalmozás folytatása. De milyen a munkás helyzete? vajon nyomorúságos lesz-e?

198. (354. oldal) *A feltételezett esetben...*

Ezt senki sem tagadja. Az értékük munkában kifejezve csökkenne, de pénzben nem.

199. (355. oldal) *... igényeik pedig a fokozott takarékoság miatt csökkennek ..*

Tagadom, hogy a takarékoság csökkenti a fogyasztók együttes keresletét; a kereslet csak áthelyeződik egy másik fogyasztóréteghez, a vásárlóerővel együtt. De elismerem, hogy a tőkés felhalmozási képessége és indítéka csökkenne.

200. (355. oldal) *Állították azt is...*

Ha egy quarter gabonáért egy uncia aranyat adok, akkor, mint Malthus is elismeri, e két áru csereértéke egyenlő. (Malthus] azonban azt kérdezi: „Lehetséges-e mindkét áruból akkora bőség, hogy nem lehet értük több munkaerőt

mennyiségének nagyarányú növekedése szükségképpen erősen csökkenti munkában kifejezett értékét, ha ugyanakkor [a fogyasztók] száma nagyjában változatlan, az igényeik pedig fokozott takarékoság miatt csökkennek. Ilyenformán ugyanazért a termékért, noha az előállítását változatlan mennyiségű munkába kerül, kevesebb munkát lehet vásárolni; s így mind a felhalmozási képességnek, mind a felhalmozás indítékának jelentősen gyengülnie kell. (199)

Állították azt is, hogy a hatékony kereslet nem jelent mást, mint azt, hogy valamilyen áru ellenében egy másikat ajánlanak fel. De valóban csak ez a kelleke a hatékony keresletnek? [Vegyünk két árut], amelyek termelése egyforma mennyiségű munkát és tőkét igényel, vagyis csere szempontjából pontosan egyenértékűek lehetnének egymással. Miért nem mindkettőnek [hanem csak az egyiknek] oly bőséges a kínálata, hogy csak annyi, vagy alig több munka vásárolható érte, mint amennyibe az előállítása került? S ha így áll a dolog, vajon egyformán hatékony-e a két áru iránti kereslet, egyformán ösztönöz-e a két áru további termelésére? Kétségkívül nem. Lehet, hogy a két áru közötti cserearány nem változik; de a társadalmi szükséglethez, a nemesfémekhez, a belföldi és külföldi munkához viszonyított helyzetük nagyon különbözően változhat. (200)

vásárolni (vagy csak nagyon kevéssel többet), mint amennyibe az előállításuk kerül? Hatékony lesz-e ekkor az irántuk megnyilvánuló kereslet, elegendő lesz-e arra, hogy termelésük folytatására ösztönözzön?” A válaszával egyetértetek: kétségkívül nem lenne elegendő. De vajon ez-e a vita tárgya? Ez csak annyit jelent, hogy amikor a munka túlzottan drága az árukhoz viszonyítva, akkor a profit olyan alacsony, hogy nem ösztönöz felhalmozásra; ki tagadja ezt? Malthus tulajdonképpen tétele azonban az volt, hogy amennyiben a tőke túl bőséges és túl sok árut termelnek, ezeket nem lehet egymásért simán elcserélni a piacon; nem lesz irántuk kereslet. Lehet-e nagyobb különbség két tétel közt? Ha az áruk bősége oly nagy, hogy nem lehet értük elegendő munkát vásárolni: vajon a nagyobb adóztatás és az állami költekezés fokozása növelné-e profitot? márpedig a profit az egyetlen, ami az áruk termelésének folytatásához hiányzik.

David Ricardo: *Notes on Malthus's Principles of Political Economy*. David Ricardo: *Megjegyzések Malthus „A politikai gazdaságtan elvei” című művéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

(Fordította: Rác Jcnő)

JOHN STUART MILL

A nemzetgazdaságtan alapelvei

(részletek)

Bevezetés

[...]

A mennyiben valamely nemzet közgazdasági viszonyai a phisikai ismeretek elterjedésével állanak összefüggésben: az a phisikai tudományoknak, és az ezekre alapított művészeteknek képezi tárgyát. A mennyiben azonban erkölcsi és lélektani okokon épültek azok, s a társadalmi viszonyok és intézményektől, vagy az emberi természet elveitől függenek: ezen kutatások már nem a phisikai, hanem erkölcsi és társadalmi tudományokhoz tartoznak, és az u.n. nemzetgazdaságnak képezik tárgyát.

A vagyon termelése, vagyis az emberi élet és élvezet eszközeinek a föld anyagaiból előállítás: világosan láthatólag nem valami önkényszerű dolog. Megvannak ennek saját szükségképpen feltételei. Ezek némelyike phisikai, t.i. az anyagnak tulajdonságaitól és az ezen tulajdonságokról egy valamely bizonyos helyen és időben bírt ismeretek mennyiségétől függ.

A nemzetgazdaság ezeket már nem kutatja, hanem a phisikai tudományokra, vagy a közönséges életre utalva, elfogadja. De a kültermészet e tényeivel összefüggőleg, az emberi természetre vonatkozó más igazságokkal együtt, megpróbálja azon másodrendű vagyis leszármazott törvényeket is lenyomozni, melyektől a vagyon termelése függ; mivel úgy jelenben, mint a múltban is, a gazdagság és szegénység közti különbség magyarázatának, és a vagyon bármilyen mű növekedése azon okainak, melyek a jövő számára vannak fenntartva, ezekben kell rejleniök.

A termelés törvényeitől különbözőleg, a vagyonmegoszlás törvényei már egy részben emberi intézmények, mivel azon mód, a mely szerint a vagyon valamely adott társadalomban szétoszlik, az ezt eszközöző határozatok- vagy szokásoktól függ. Azonban habár a kormányoknak és nemzeteknek hatalmukban áll is ezt elhatározni, hogy mily intézmények létesíttessenek: azt nem képesek ily önkéntesen meghatározni, hogy miként fognak ez intézmények működni. Azon viszonyok, melyektől a vagyonmegoszlás felett gyakorolt hatalmuk függ, és azon mód, mely szerint a társadalom által a vagyonmegoszlás történik: ép úgy tudományos kutatás tárgyát képezik, mint a természetnek bármelyik phisikai törvénye.

A termelés és vagyonmegoszlás törvényei, s az ezekből levezethető gyakorlati következtetések képezik tehát a következő értekezés tárgyait.

I. KÖNYV

A termelés

V. fejezet

A tőkére vonatkozó alaptételek

Ha a fentebbi magyarázatok megfeleltek céljoknak: nemcsak meglehetősen teljes fogalmat adtak a meghatározásunk szerinti tőke eszméjéről, hanem elegendő jártasságot is nyújtottak az olvasónak azon egyes concret és hagyományos esetekre nézve, melyekkel az egyéni körülmények bonyodalmai környezik azt; úgyhogy még a gyakorlatlanabb olvasók is eléggé elő vannak készítelve, hogy a tőkére vonatkozó bizonyos elemi fejtegetéseket és elméleteket megérthessenek, melyeknek teljes felfogása már maga is tekintélyes lépés az e tárgyat környező homályból a világosság felé.

Ezen tételek legelsőbbike az, hogy az ipar a tőke által van korlátolva. Ez annyira világos, hogy számos közönséges szójárásban elfogadottul tekintetik; azonban egészen más dolog az igazságot olykor-olykor véletlenül belátni – és azt rendszeresen felismerni, és semmi ezekkel ellenkező állítást meg nem engedni. E főelvet egészen a legújabb időkig csaknem mindenütt tekintet nélkül hagyták a politikai írók és törvényalkotók; és igen gyakran hallhattunk olyan tanokat felállíttatni és fogatosíttatni, melyek összeférhetetlenek ezzel.

[...]

3. §. Míg tehát egyfelől az ipar a tőke által korlátoztatik: úgy másfelől a tőke minden növekedése új alkalmazást ad, vagy képes adni az iparnak; és pedig e képessége határ nélküli. Nem szándékozom kétségbe vonni, hogy a tőke vagy annak egy része úgy is használható, miszerint nem tartatnak belőle munkások, hanem gépekbe, épületekbe, földjavításokba és több ily félekbe van befektetve. A tőke minden nagy mérvű növekedése mellett rendszeresen tekintélyes része használtatik annak fel ilyen módon, amidőn csak egy kézre dolgozik a munkásokkal, de nem szolgál azok fenntartására. Azt, mit én szándékozom állítani, abból áll, hogy, azon rész, mely ezek fenntartására szolgál, – feltéve, hogy valami másban semmi változás nem történik, – végtelenül növelhető anélkül, hogy az által lehetetlenné lenne ennek alkalmazást találni; vagyis más szavakkal, hogy ha vannak munkára képes egyének, és elegendő táplálék ezek eltartására: ezek mindig használhatók valaminek termelésére. [...]

4. §. A második főtételünk a tőkét illetőleg azon forrásokra vonatkozik, a melyekből az eredetét veszi. A tőke a takarékoság eredménye. Az ezt bizonyító érvek bőven feltalálhatók már abban is, amit eddig előadtunk e tárgyról, – e tétel azonban még némi bővebb magyarázatot is kíván.

Ha mindenki személyes élvezetekre költené azt, a mit maga termel, vagy a mások által termeltből jövedelemként kap: akkor nem növekedhetnék a tőke. Csekély kivétellel, eredetileg valamennyi tőke a takarékoság gyümölcse. [...]

5. §. Egy harmadik alaptétel, mely a tőkére vonatkozólag szoros összefüggésben van az imént vizsgált tétellel, az, hogy habár a tőke a megtakarítás gyümölcse: mindamellet el is fogyasztatik az. A megtakarítás szó még nem azt jelenti, hogy a mi megtakarított az ne is fogyasztassék, el; sőt még azt sem jelenti szükségkép, hogy annak elfogyasztása elhalasztassék; hanem csak annyit, hogy ha közvetlenül elfogyasztatik, nem azon személyek által fogyasztassék, a kik által megtakarított az. Ha pusztán jövőbeli használatra tétetett félre, akkor azt mondjuk róla, hogy felhalmoztatott: és míg így felhalmozva van, az alatt egyáltalán soha nem fogyasztatik. De ha tőke gyanánt használtatik: mind elfogyasztatik az; – habár nem maga a tőkepénzes által történik is az. Egy része gépekért vagy eszközökért cseréltetik ki, melyek a használat által elkoptatnak; más része magvakért és anyagszerekért adatik ki, melyek elvetés vagy feldolgozás által ép így megsemmisülnek, s a végeredmény a terményelfogyasztása által teljesen eltűnik. A felmaradt összeget a termelő munkások munkabéréül kellett odafizetni, a kik napi szükségletök fedezésére fogyasztják el azt; vagy ha megtakarítanak is a maguk részéről valamit, általában szólva, ez szinte nem lesz felhalmozva, hanem a takarékpénztárak, jótékony egyletek, és más csatornákon át mint tőke újra használat alá kerül és elfogyasztatik. [...]

9. §. Nézzük már most a tőkére vonatkozólag azon negyedik föltételt, melyet talán valamennyi között a leggyakrabban nem vesznek észre, vagy legtevésebben fognak fel. Az, mi a termelő munkát fenntartja és használja: az ennek megindítására elköltött tőke, és nem pedig a vevők részéről a munka gyümölcse iránt, – midőn az t. i. már elkészült, – mutatkozó kereslet. Az áruk kereslete nem egy a munka keresletével. Igaz, hogy a munka kereslete határozta el, hogy a munka és a tőke mely termelési ágban alkalmaztassék, s ettől függ a munka *iránya*, de nem magának a munkának nagyobb vagy kisebb mennyisége, vagy pedig annak tartama és díjazása is. Mindez már a tőke mennyiségétől, vagy a munka közvetlen fenntartására és díjazására szánt alapoktól függ.

[...]

Ezen állítás, mely szerint a termények megvásárlására nem egyértékű a munkás foglalkoztatásával, s a munka kereslete azon munkabérből keletkezik, mely a termelést megelőzte, nem pedig azon keresletből, mely a termelés folytán az árúczikk iránt létezhetik: oly feltevésnek tekinthető, melynek nagy mérvben szüksége van mindazon magyarázatokra, melyeke csak módunkban lesz e célra megadni. Egy oly paradoxon ez a közönséges felfogás előtt, hogy még a híresebb nemzetgazdák közt is alig tudok olyat felmutatni, Mr. Ricardo és M. Say kivételével, valaki olyat felmutatni, a ki folytonosan és állandóan szem előtt tartotta volna ezt. A többiek valamennyien úgy fejezik ki magokat olykor-olykor, mintha az, ki a munka gyümölcset, az árúczikket megvásárolja: a munkaadó volna, és valóban ugyanoly értelemben teremtett volna keresletet arra nézve, mintha a munkabér közvetlenül fizetés útján magát a

munkát vásárolta volna meg. Nem lehet tehát csudálni, hogy a nemzetgazdaságtan igen lassan halad előre, ha ily kérdések mindjárt a tudomány bevezetésével megfajtetlenül maradnak. Az én felfogásom szerint, ha a munka kereslete alatt azon keresletet kell értenünk, mely által a munkabér emelkedett, vagy az alkalmazásban levő munkások száma növekedett: akkor az áruk kereslete nem egy eredményü a munka keresletével. Én úgy fogom fel, hogy az, ki az árúczikket megveszi s maga elfogyasztja, semmi hasznot nem tesz a munkás osztálynak; és csupán csak az által használ, a mit maga el nem fogyaszt, hanem más munkáért cserébe munkások fizetésére fordít, és ez úton van befolyással azok nagyobb mérvű alkalmaztatására.

II. KÖTET

A vagyonomegoszlás

I. fejezet

A tulajdon

1. §. Azon elvek, melyeket a jelen munkálat első részében fejtegettünk, némely tekintetben nagy mérvben különböznek azoktól, melyek tárgyalásába csak most szándékozunk bele ereszkedni. A vagyontermelés törvényei és föltételei a phisikai igazságok jellegével bírnak; semmi személy vagy önkényszerűség sem szerepelhet ezeknél, – mert mindannak, mit az emberiség termel, oly módon és oly föltételek mellett lehet termeltetnie, a mint a külvizonyok természete és saját testi szerkezetök és öröklött szellemi tulajdonaik már előre megállapították azt. Bármint akarják is az emberek: a termelés azon tőkemenyiségtől függ, melyet már azelőtt összetakarítottak, – emellett még saját erélyök, ügyességük, gépeik tökéletessége, és az együttes munkálkodás előnyeit felfogó képességek levén arra befolyással. Bármint akarják is: megkészszerzett munka nem fog ugyanazon földön kétszerannyi táplálékot termelni számukra, – hacsak valami javitmány is nem történik a termelés folyamában. Bármint akarják is: az egyének nem termelő kiadása egy bizonyos arányban mindig szegényíteni fogja a társadalmat, és csupán termelő kiadás fogja gazdagítani azt. Azon nézetek és kívánalmak, melyek e tekintetben feltámadhatnak, nem ellenőrizhetik e bajokat; mert nem vagyunk képesek csak annyit sem előre látni, hogy a termelés módjai mily mérvben változhatnak meg, vagy a munka termékenysége mennyivel növekedhetnek a természeti törvényeke vonatkozó ismereteink jövőben való kiterjedése által, a melyek folytán oly új iparágak fedeztetnek föl, melyekről fogalmunk sincs jelenleg. Azonban bár mennyire is sikerüljön is azon határokon belül mind több-több tért foglalni el, melyeket a dolgok természete szabott ki előnkbe: tudjuk, hogy mégis örökké fognak ily határok létezni. Sem az anyag, sem a szellem alaptulajdonságait nincs módunkban megváltoztatni, hanem e tulajdonságait több-kevesebb sikerrel csak arra

használhatjuk fel, hogy oly eseményeket hozzunk létre, melyek bennünket érdekelnek.

Nem így van mindez a *vagyon megoszlásánál*. Ez már kizárólag emberi intézmény. Ha már egyszer ennyire jutottak a dolgok, az ember egyenként, vagy együttesen azt teheti velök, a mi neki tetszik; annak rendelkezésére bocsáthatja, a kinek neki tetszik, – és a minő feltételek mellett neki tetszik. Továbbá a társadalmi állapotban, mint mindenféle állapotban is, – a tökéletes magányt kivéve, – bármi rendelkezés ezek felett, csak a társaság vagy azok beleegyezésével történhetik, a kik annak tevékeny erőivel rendelkeznek. Sőt még azt is, a mit valaki saját egyéni fáradsága által senkitől sem segíttette szerzett: nem tarthatja meg, ha csak a társadalom nem ad erre engedélyt neki. Nemcsak a társadalom veheti azt el tőle, hanem egyes egyének is elvehetnék és el is vennék, ha a társadalom csak semleges maradna is ily cselekvény iránt; ha vagy *en masse* be nem avatkozna, vagy nem alkalmazna és fizetne embereket éppen azon czélból, hogy megakadályozzák az ő birtokban háborgattatását. A vagyon-megoszlás azért a társadalom törvényein és szokásain alapszik. Azon szabályok, melyek ezt meghatározzák, a község uralkodó része véleményének és érzelmeinek kifejtésai; – s a különböző korban, és különböző és különböző népeknél igen különbözők, és még különbözőbbek is lehetnének, ha az emberiségnek úgy tetszenék.

III. KÖNYV

A forgalom

I. fejezet

Az érték

A társadalom azon állapota mellett azonban, midőn az ipar-rendszer egészen a kereslet és kínálatán alapszik: minden olyan egyénre, a ki legnagyobb részt nem oly dolgokból él, a melyeknek termelésében ő is rész vett, hanem a melyeket kettős csere, t. i. vásárlás által nyert el, – az értékek kérdése alapkérdés. Az így alkotott társadalomgazdasági érdekeit illető csaknem minden speculáció valamely érték-elméletet tételez fel; a legkisebb tévedés e tárgyra vonatkozólag megfelelő tévedésekbe bonyolítja minden további következtetésünket; és bármi határozatlan vagy tisztázatlan legyen is errőli felfogásunkban: zavart és bizonytalanságot fog előidézni minden másban. Szerencse, hogy az érték törvényei közt semmi sincs olyan, a mit nekem vagy valamely jövőző írónak kellene még felvilágosítani, – mert e tárgy elmélete egészen teljes;

[...]

Így tehát azt látjuk, hogy a kereslet és kínálat közti arány eszméje kérdésbe sem jöhet, és semmi összefüggésben nincs a tárggyal; a legalkalmasabb mathematicai analógia erre az egyenlet (equatio) A kereslet és kínálat, vagyis a kere-

sett és kínált mennyiség kiegyenlítik egymást. Ha nem egyenlők is valamely pillanatban: a verseny kiegyenlíti azokat; és az út és mód, a mely szerint ez történik: az árak alkalmazkodása.

IV. KÖNYV

A társadalomfejlődés befolyása a vagyon termelésére és megoszlására

I. fejezet

A vagyonosodás általános jellemvonásai

A jelen munkálat első három kötetében a lehető részletességgel kifejtettük azt, mit egy szerencsés kifejezéssel a nemzetgazdaság állandó vázának (statik) nevezhetünk. Végig tekintvén a nemzetgazdasági tények mezejét, megvizsgáltuk, hogy miféle ok és okozati viszonyban állanak azok egymáshoz; hogy micsoda körülményektől függ a termelés, a munka- és tőke-használat mennyisége, és a népesség szaporodása; hogy az áruk mily feltételek mellett és mily arányban cserélődnek ki az egyes egyének és államok között. Így tehát a társadalom egy időben történőnek vélt gazdasági tüneményeiről egy áttekintést nyerve, egy bizonyos pontig képesek voltunk azok egybefüggését is kideríteni, – úgy hogy mihelyt az alaptényezőök némelyikének állapotával tisztában vagyunk: ennek folytán általában szólva, – képesek vagyunk a többi tényezőök legnagyobb részének ugyanazon időbeli állapotát is felderíteni. Mindezzel azonban csak egy megállapodott és soha nem változónak képzelt társadalom gazdasági törvényeit tanultuk meg ismerni. Most tehát még az van hátra, hogy az emberiség közigazdasági állapotát mint olyat vizsgáljuk, mely változásnak van alávetve és a mely (az emberfaj fejlettebb részénél és mindazokon helyeken, a hová ennek befolyása kihat) valóban mindenkor fokozatos fejlődésen megy át. Lássuk tehát, hogy minéműek e változások, mely törvényeknek vannak azok alávetve, és micsoda ezek végczélja? – a mely kérdésekre ha megfeleltünk: az által a súlyegyen elméletéhez a mozgás elméletét, vagyis a nemzetgazdasági staticához a nemzetgazdasági erőműtant (Dynamica) csatoljuk. [...]

VI. fejezet

A nyugalmi állapot

[...]

Hogy a nemzeti vagyonosodás pályája nem végtelen és hogy azután, a mit eddig a fokozatos fejlődés állapotának szoktak nevezni, egykor a nyugalmi állapotnak kell következni, és hogy a vagyonosodás csak ez állapot bekövetkezésének késleltetése, de a mely felé minden lépéssel mégis közelebb-közelebb jutunk: azt többé vagy kevésbé világosan de minden időben előre be kellett látni a nemzetgazdáknak. Eddigi vizsgálódásaink oda vezettek, hogy azt már elismer-

tük, miszerint e végcél minden időben elég közel van arra nézve, hogy teljesen szem előtt tarthassuk azt; és hogy mindég annyira közel állunk hozzá, miszerint azon tény, hogy már régen el nem értük azt, csupán annak köszönhető, mivel a cél hátrál folytonosan előttünk. A legvagyonosabb és a legjobban boldoguló államok csakhamar eljutnának az u.n. nyugalmi állapotra, ha a természetben mindég újabb javítmányok nem jönnének létre, és a ha tőke feleslegnek az ily államokból a föld míveletlen vagy rosszul művelt vidékeire kiáramlása akadályoztatnék valami által.

Azon tudat, hogy e nyugalmi állapot bekövetkeztét utoljára is lehetetlenség kikerülni, – mely ellenállhatatlan végzet szerint az emberi iparkodás hatalmas folyama utoljára egy látszólag peshedő nagy tengerbe fog elveszni, – kétség kívül felettébb kellemetlen és lehangoló hatással volt az utolsó két nemzedék közgazdasági íróira, mivel ezek összes szemlélődése, iránylata és kifejezése minden oda megy ki, hogy mindaz, mi gazdasági tekintetben kívánatos, csupán csak a folytonos fejlődési állapot lehet.

[...]

En tehát nem tekinthetem a tőke és a vagyon nyugalmi állapotát ugyanazon leplezetlen ellenszenvvel, mely a régi iskola nemzetgazdászainál oly általánosan el van terjedve az iránt; sőt hajlandó vagyok azt hinni, miszerint egészben véve tekintélyes javulás lesz a jelenlegi állapotunkon. Megvallom, nem vagyok szerelmes azon életeszmenybe melyet, azok rajzolnak elénk, kik azt hiszik, hogy az emberiség rendeltetésszerű állapota a boldogulásért való folytonos küzdés; és hogy azon folytonos előretörékvés, lökdösődés, taszigálódzás, a mely a mai a társadalmi élet típusaként tűnik fel előttünk: a legkívánatosabb sors az emberiségre nézve; és nem hiszem, hogy ez valami más egyéb volna, mint az ipari fejlődés egy bizonyos állapotának igen kellemetlen nyilvánulása.

V. KÖNYV

A kormány befolyása

XI. fejezet

A *laisser-faire* rendszer alapjai és határai

[...] Némely államban a nép azt kívánja, hogy senki se zsarnokoskodhassék felette, míg más államban csak annyit kíván, hogy mindenkinek egyforma kilátása legyen a zsarnokodhatásra. Szerencsétlenségünkre ez utóbbi vágy ép úgy összefér az emberi természettel mint az előbbi, és még polgárosultabb államok népességénél még számos példát lehet erre nézve felhozni.

Azon mérvben amint a nép mindinkább megszokik saját erejével intézni saját ügyeit, a helyett hogy mindenért a kormányra támaszkodnék: mindinkább a zsarnokoskodás visszautasítására, mintsem maga is a zsarnokoskodásra lesz hajlandó; míg ellenben, ha minden valódi kezdeményezés és igazgatás a köz-

ponti kormányból ered, és az egyes egyének örökös gyámkodáshoz vannak szokva: akkor a szabadelvű intézmények bennök nem a szabadságvágyat hanem az uralom és hatalom iránti mértéktelen sóvárgást fejlesztik ki, – a midőn a polgárság értelmisége és tevékenysége eltérülven a helyes irányból, dolgainak intézése helyett inkább kisszerű hiuskodások – és kitüntetésekre való versenyben leli kedvét.

[...] általános szabályul a *laisser faire* féle elv tartandó szem előtt, és minden ettől való eltérés, hacsak valami nagy előnnyel nem jár az, veszélyesnek tekintendő.

[...]

Általában azt lehetne mondani, miszerint minden oly esetben midőn – akár az emberiség, akár a jövő nemzedék, akár a társadalom segélyre szorult tagjai érdekében – kívánatos, hogy valami olyan megtörténjék, a mért a dolog természeténél fogva sem egyesek, sem társulatok nem kaphatnak illő megjutalmazást: célszerű, hogy maga a kormány tegye meg azt; – habár másfelől maga az ily dologba fogna, mindig meg győződnie a felől, hogy vajjon csakugyan nincsen-e semmi kilátás arra hogy a polgárok önként magoktól is meg fogják azt tenni; és ha igen; vajjon valószínű-e, hogy a kormány közegei jobban fogják azt teljesíteni mint a polgárok buzgalma és bőkezűsége?

[...] Egy bizonyos korszak vagy állam bizonyos körülményei között mindig van valamely, a közérdekre valóban nagyobb fontossággal bíró oly ügy, melyre nézve – nem ugyan azért, mintha a polgárok nem volnának képesek sikeresen elintézni azt hanem azért, mert nem akarják: – kívánatos vagy épen szükséges, hogy maga a kormány vagy e kezébe a dolgot. Némely népnél és némely korszakban épen nem volnának utak, kikötők, raktárak, teherszállítási és öntözési csatornák, kórházak, nyomdák, alsóbb és felsőbb iskolák: ha a kormány nem állítana ilyeneket, – mivel a közönség vagy épen nem képes az ilyenekre szükséges összegeket előteremteni vagy kevésbé fejlett semhogy ezek jó hatását beláthatná vagy még nem eléggé gyakorlott az együttes működésben, hogy a célnak megfelelő eszközöket fel bírná használni.

[...]

A jó kormány minden segélyt oly alakban nyújt a népnek, hogy ez által az egyéneknél található tevékenységi szellem bármi csekély kezdete is felbátorítva tovább fejlődjék. E célból oda fog törekedni, hogy mindazon akadályok, melyek az egyének önkéntes vállalkozását korlátolják, eltávolíttassanak; ellenben mindazon körülmények melyek ezt megkönnyítik, s a kezdetben szükséges tájékozást megadják előmozdítassanak; s pénz erejével, a mennyiben célszerűnek mutatkozik, inkább a magán törekvések segélyezésére, mintsem azoknak akadályozására fog hatni; s a jutalmazások és kitüntetések egész gépezetét működésbe fogja hozni, csak hogy ily törekvéseket ébreszthessen. Ha a kormány csak azért nyújt segélyt, mert semmi vállalkozási kedv nem mutatkozik az

egyres magánosoknál: akkor e segítyt – a mennyiben lehetséges – mindig oly alakban kell nyújtania, hogy az mintegy tanfolyamul szolgáljon a népnél arra nézve, hogy az egyéni erély és önkéntes társulás útján miként lehet nagyobb feladatokat is megoldani.

John Stuart Mill: *The Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. 1848. *Magyarul: J. S. Mill: A nemzetgazdaságtan alapelvei*. Budapest: Légrády Testvérek, 1874–1875.

(Fordította: Dapsy László)

ARCÉLEK

Jeremy Bentham

(1748–1832)

Jeremy Bentham angol filozófus, közgazdász, reformer, az utilitarizmus megalapítója, Londonban született 1748-ban, s ott is halt meg 1832-ben. Jogászcsaládból származott. A család kívánságát követve ő is jogász lett, de hamarosan felhagyott a praktizálással és a jogelmélet, valamint a kapcsolódó tudományágak tanulmányozásába kezdett.

Közgazdasági munkái, éppúgy mint más területen végzett vizsgálódásai is leginkább központi törekvésének, egy teljes és racionális jogi kódex kialakítása mellék- és kiegészítő tevékenységeinek tekinthetők. Tipikus 18. századi módon úgy látja, hogy jó törvényhozással lehet leginkább az emberiség hasznára válni. Az ilyen törvényhozás célja a boldogság elérésének segítése: a jó törvényekkel az emberek is jobbá tehetők.

Már 1776-ban, első publikált művében, a „Töredékek a kormányról” c. munkában (*Fragments on Government*) megjelenik híressé vált megfogalmazása, amit „a legnagyobb boldogság elvének”, illetve „a hasznosság elvének” hív. Az alapvető axiómának tartott elv azt foglalja magában, hogy a jó kritériuma a lehető legtöbb ember számára biztosított boldogság, tehát lényegében az általános hasznosság maximálása. Nevezetesen: „a legnagyobb boldogság a legtöbb ember számára, ez az, ami a jó és rossz mértéke.” Legtöbbet idézett, leghatásosabb művében, a „Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe” c. munkában (1789) írja: „A természet az emberiséget két legfőbb úr kormányzása, a fájdalom és az öröm uralma alá helyezte. Egyedül ezek mutatják meg,

hogy mit kellene tennünk, s azt is ezek határozzák meg, hogy mit fogunk tenni. Egyfelől a jó és rossz mértékadó, másfelől az ok és okozat láncolatai is trónusukhoz vannak kötve. Mindenben, amit teszünk, amit mondunk és amit gondolunk, ők irányítanak.”

Bentham azt vallja, hogy az ember lényegében örömkereső lény, továbbá, hogy az öröm, illetve a boldogság előmozdítása az erkölcsi jó kritériuma. Arra törekedett, hogy *utilitarizmusa szisztematikus és tudományos* legyen, ezért három tendencia hangsúlyosan megjelenik gondolkodásában. Egyfelől, azt vallotta, hogy az eszmék az öröm és a fájdalom révén alakulnak ki. Szükségesnek tartotta, hogy az önérdék megfelelő kiszámításához a morális nyelvezetet megtisztítsák az irracionalitástól és tudományossá tegyék. Feltette, hogy ez megvalósítható. Másodszor, azt állította, hogy használt fogalmai – az öröm és fájdalom – homogének, így kvantifikálhatók. Matematikai metaforákat használt, mint pl. *boldogság-kalkulus*; olyan kifejezésekkel élt, ami tudományos megalapozottságot és pontosságot sugallt. Végül, nagy figyelmet szentelt a „szankcióknak”, a cselekvést visszatartó olyan mozzanatoknak, amelyek a törvényhozó befolyása és ellenőrzése alá helyezhetők.

Munkálkodásának központi eszméje, hogy olyan törvényeket kell kialakítani, amelyek elősegítik, hogy az emberek úgy cselekedjenek, ami a legnagyobb boldogság eléréséhez vezet. Az embereket olyan szabályozó- és szankciórendszerbe kell helyezni, hogy az e szabályok mentén való cselekvés során nemcsak a saját, hanem az összesített legnagyobb boldogság is létrejöjjön. A törvényhozót munkájában ezért két elv vezérli, az egyik célvezérelt, s azt veszi figyelembe, hogy minek kellene történni, a másik annak a megfigyelése, hogy ténylegesen hogyan reagálnak az emberek különböző feltételek között. Az első vonatkozást a „legnagyobb boldogság elvében” fogalmazza meg, a második vonatkozást a pszichológiai hedonizmus azon elve biztosítja, hogy az emberek érdekeiket maximálva cselekszenek. A benthami rendszer így módon erősen normatív.

Bentham erkölcsfilozófiai álláspontja nem előzmény nélküli. 18. századi szerzők körében, – angol teológusok, mint *Paley*, francia filozófusok, mint *Helvetius* és *Holbach*, olasz közgazdászok, mint *Beccaria* és *Verri* – nézeteinek bizonyos vonatkozásai – különösen az önérdékét követő egyénnek azon racionalizmusa, hogy a legnagyobb élvezetet a legkisebb fájdalom árán akarja elérni, hogy az egyéni boldogság társadalmi szintű egészé összegezhető – elég széles körben elterjedtnek tekinthetők. A Bentham (és James Mill) nevéhez fűződő doktrína kapta ugyanakkor először az *utilitarizmus* elnevezést.

Bár a hasznosság és az öröm azonosítását a mai utilitaristák közül sokan elvetnék, Bentham lényegében már megfogalmazta azokat a legfontosabb állításokat, melyek máig a filozófiai utilitarizmus központi tételei. Nevezetesen: (1) a morális cselekvés célja az egyén jóléte, (2) minden egyén jelentősége csak

egységnyi, (3) a társadalmi cselekvés célja az általános hasznossági maximum elérése.

A korai utilitarizmus, amit filozófiai radikalizmusnak is neveznek, s melynek Bentham volt a vezéralakja, a 19. század elején Angliában jelentős jogi és politikai reformmozgalmat inspirált. A közgazdaságtanban a jevonsi marginalista fordulat is közvetlenül alkalmazta Bentham nézeteit. A jóléti közgazdaságtan utilitarista irányzata szintén e nézetrendszeren alapul. Bentham hasznosság-filozófiája és az utódok által módosított formái a 20. század közgazdasági, szociológiai, valamint morális és politikai filozófiai vitáiban mindvégig lényeges helyet foglaltak el.

FŐBB MŰVEI

1789. *An introduction to the Principles of Morals and Legislation*. London: T. Payne & Son. Újra kiadva, (szerk.) J. H. Burns and H. L. A. Hart, London: Athlone Press, 1970. (Magyarul: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a 18. században*. Budapest: Gondolat. 1977.
1843. *The Works of Jeremy Bentham*. 11 kötet. (Szerk.: J. Bowring) Edinburgh: William Tait, 1838–43.
- 1952–1954. *Jeremy Bentham's Economic Writings*. 3 kötet. (Szerk.: W. Stark) London: George Allen & Unwin. I. kötet: *Defence of Usury, Escheat vice Taxation és Manual of Political Economy*; II. kötet: *Circulating Annuities*; III. kötet: *Defence of a Maximum, The True Alarm és Institute of Political Economy*.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Mill, J. S. 1838. Bentham. *London and Westminster Review*. In: *Collected Works of John Stuart Mill*, (szerk.) J. M. Robson, London and Toronto: Routledge & Kegan Paul and University of Toronto Press, 1969, vol. X.
- Mill, J. S. 1861. *Utilitarianism*. In: *Collected Works of John Stuart Mill*. (Szerk.: J. M. Robson) London and Toronto: Routledge & Kegan Paul and University of Toronto Press, 1969, vol. X.
- Stark, W. 1941. Liberty and equality, or Jeremy Bentham as an economist: I. Bentham's doctrine. *Economic Journal* 51, April, 56–79.
- Stark, W. 1946. Liberty and equality, or Jeremy Bentham as an economist: I. Bentham's influence. *Economic Journal* 56, April, 583–608.

(Bekker Zsuzsa)

David Hume

(1711–1776)

David Hume a skót felvilágosodásnak nevezett eszmeáramlat és ezen keresztül a 18. századi európai gondolkodástörténet egyik meghatározó alakja, akinek munkássága a filozófia, a közgazdaságtan, a történettudomány és az irodalom területén is kiemelkedő. Tanulmányait az Edinburghi Egyetemen végezte. Tudományos tevékenységén kívül fontos szerepet játszott életében diplomáciai tevékenysége, amelynek során Bécsbe és Párizsba is eljutott. Adam Smithnek jó barátja volt, s épp abban az évben halt meg, amikor „A nemzetek gazdagsága” megjelent. Még volt alkalma elolvasnia, s elismerését kifejeznie barátja korszakalkotó művéről.

Hume közgazdasági gondolatrendszerében a megközelítés három szintje különböztethető meg, nevezetesen a gazdaságpszichológiai, a politikai gazdaságtani és az erkölcsi-gazdaságfilozófiai. Ezen kívül tisztán filozófiai megállapításai közül is ki kell emelnünk egyet, amely a közgazdaságtan módszertana szempontjából igen fontos: az „Értekezés az emberi természetről” című művében hangsúlyozza, hogy az erkölcsi megítélés független a tényektől, vagyis az, hogy minek kellene lennie, az független attól, hogy mi van. Ezt a tételt szokás *Hume dictumának* nevezni. E gondolatban a pozitív és normatív megközelítés különbsége fogalmazódik meg, valamint az, hogy a normatív nem vezethető le a pozitívából.

A szakközgazdász Hume gazdaságelméleti gondolataiból elsősorban a megközelítés második szintje érdekelheti, amelyben Hume a kora legfontosabb gazdaságpolitikai vitatémáinak alapját képező elméleti összefüggéseket elemzi. Ennek – vagyis a politikai gazdaságtani tárgykörnek – egyik legfontosabb témája a mennyiségi pénzelméleten alapuló *érmeáramlási tétel*, amely szerint minden nemzethez tartozik egy, a népessége és termelési képessége által meghatározott természetes pénzmennyiség, és ha valamilyen eszközzel a tényleges pénzmennyiséget e fölé emelik, akkor annak hosszabb távon árszínvonal-emelkedés lesz a következménye, ebből pedig a nettó export csökkenése adódik a meg nem emelkedett ill. csökkent árszínvonalú országok felé, vagyis a pénzérmék tendencia jelleggel visszaáramlanak úgy, hogy a nemzeteknél lévő pénzmennyiség visszaáll eredeti, természetes szintjére. Ezért – érvel Hume – a merkantilista gazdaságpolitika hosszú távon értelmetlen.

A mennyiségi pénzelméleten alapul a skót gondolkodó *kamatelmélete* is; ha ugyanis a megnövekedett pénzmennyiség végül is az árak emelkedésében csapódik le, akkor a megnövekedett nominális hitelkínálattal egy arányosan megemelkedett nominális hitelkereslet áll szemben, vagyis a kamatláb nem változik, ellentétben a merkantilista véleménnyel, amely szerint a pénzösszeg leszorítja a

kamatlábát. A kamatláb Hume szerint a reáltőke kínálatától függ, amely jelentősen megnövekedett a kereskedő- és iparos osztályok (a középosztály) megjelenésével, akiknek nagy a megtakarítási hajlandósága és magas az összjövedelemből való részesedése. A kamatláb ezért csökken a feudális korszakhoz képest, amikor igen szűkös volt a tőke, mert csak két osztály volt: a megtakarításra nem képes parasztság és a megtakarítani nem hajlandó földesúri réteg.

Eme következtetések a mennyiségi pénzelmélet hosszú távra történő alkalmazásán alapulnak, és voltaképp a nyers mennyiségi szemlélet következetes végiggondolásának eredményei. Hume azonban finomítja, és rövid távra is kiterjeszti elemzését. Cantillonhoz hasonlóan hangsúlyozza, hogy azok a rétegek (pl. külkereskedők), akikhez először kerül az országba áramló többletpénz, reáljövedelem-növekedésben részesülnek, hisz az árszínvonal még nem emelkedett meg. Ebből adódóan az általuk preferált javak és szolgáltatások kereslete megnő, s ehhez alkalmazkodva megváltozik a reálkínálat szerkezete is. Továbbá, ha a foglalkoztatás nem volt teljes, akkor a reáljövedelem-növekedést elkönyvelő rétegek fokozhatják gazdasági tevékenységüket, új munkásokat vehetnek fel, vagyis nőhet a termelés és a foglalkoztatottság. Mikor azonban a többletpénz, végigáramolva az egész gazdaságon, megemelte az árszínvonalat, a reálkibocsátás szintje és szerkezete az eredeti állapotba tér vissza. Mindebből azonban az is következik, hogy ha a pénzösszeg egy országban fokozatos és tartós (és itt nem a pénzmennyiség szintje, hanem annak változása a fontos), akkor hosszabb távon is megmaradhat a felfokozott gazdasági tevékenység és a kibocsátás megváltozott szerkezete, s ez – együtt a jövedelemelosztás megtakarítást növelő módosulásával – a kamatlábát is csökkentheti.

Ezek a merkantilista felfogásra emlékeztető érvek miatt szokták Hume-ot néha „liberális merkantilistának” is aposztrofálni, amely igen ellentmondásos kategória. Mivel a pénz reálszférával kapcsolatos hosszú távú semlegességét kifejtve a mennyiségi pénzelmélet gondolatkörébe illeszkedik, a rövid távú (ill. tartóssá válni képes) nem-semlegesség miatt pedig merkantilista reminiscenciái is vannak (ugyanakkor nincs szó egyszerű eklektikusságról, hiszen minden következtetését logikailag vezeti le), ezért értelmetlen az adott kategóriák valamelyikébe mindenáron beleerőltetni; egyszerűen arról van szó, hogy mindkét szélsőséges nézetnél sokrétűbb, kifinomultabb elemzési módot követ.

Hume politikai gazdaságtani vizsgálódásainak további témája a szabályozott illetőleg *szabad piacok* problémája. A belső piacokkal kapcsolatban nem annyira esszéiben, mint inkább az „Anglia történeté”-ben fejti ki gondolatait, melyekkel többé-kevésbé Smith „láthatatlan kéz” elméletét előlegezi meg. A *nemzetközi szabad kereskedelemről* pedig a „Kereskedelemben való féltékenységről” című esszéjében fejti ki véleményét: szerinte a merkantilista aggályokkal ellentétben a szabad külkereskedelem nem csak a tényezőellátottságok különbözőségéből fakadó hatékonyságnövelési lehetőségek kiaknázását teszi

lehetővé, de kedvezően hat a hazai növekedésre is, hisz a külső országok jövedelmének emelkedése növeli a mi termékeink iránti keresletüket is, továbbá a külföldi termékek esetleg magasabb technikai színvonala a verseny révén hazai fejlesztésekre ösztönöz, s ha ez nem sikerül, egy vállalkozó szellemű nép akkor is képes arra, hogy más, versenyképesebb termékek előállítására álljon át. Ezért az ember a saját nemzetének érdekét szem előtt tartó polgárként is joggal kívánhat gazdasági sikereket a többi országnak.

A globális érdekharmónia tételéből táplálkozó, a felvilágosodásra általában is jellemző optimizmus azonban nem jelent naiv lelkesedést: Hume külön vizsgálja azokat az eseteket, amikor bizonyos mértékű vám kívánatos, illetve, amikor nagy nehézségekbe ütközik a termékstruktúra-váltás. Mindazonáltal a hosszú távra vonatkozó, általános következtetés egyértelműen szabadkereskedelm-párti és merkantilizmusellenes.

Az adók hatásának kérdésében Hume közbülső álláspontot foglal el a merkantilista és a majdani klasszikus nézetek között. Elfogadja, hogy az adóterher – bizonyos természeti viszonyokhoz hasonlóan – növeli az emberek iparkodását az érdekes, kihívást jelentő tevékenységre való vágyakozás révén. Ugyanakkor mivel a fogyasztásvágy is ösztönzi az embert a gazdálkodásra, ha ezen cél elérése a túlzott nehézségek miatt lehetetlenné válik, az ebből fakadó reménytelenség letargiát, tespedtséget szül. A túl magas adót az ember már nem tudja megfizetni nagyobb szorgalom és/vagy nagyobb takarékoság révén; ekkor adóáthárítással próbálkozik, de ezzel a módszerrel az osztályok csak egymás rovására érhetnek el eredményt, s egyáltalán nem igazolható az a vélemény, hogy ez esetben az összes adóterhet a földbirtokosoknak kelljen viselniük. Az adóknak tehát van egy közepes, optimális szintjük, s így Hume csak részben ért egyet ama merkantilista véleménnyel, amely szerint a szegény rétegek minél keményebb megadóztatása hasznos az ország gazdagodása szempontjából. Másrészt álláspontja nem felel meg ama klasszikus nézetnek sem, mely szerint a munkára kivetett bármely adó csökkenteni annak kínálatát.

További fontos kérdéskör Hume művében a költségvetési politika problematikája, melyben főképp a nagy és egyre növekvő államadósság jelenségével foglalkozik behatóan, a társadalmi élet különböző vetületei felől közelítve a témát. Noha elismeri az államadósság bizonyos mértékű gazdaságélénkítő hatását, mégis úgy véli, hogy annak hátrányai vannak túlsúlyban, mert pl. az államkötvény pénzként forog, s így növekvő állománya inflációt okoz, továbbá az állam nem lojális elemeknek (pl. külföldieknek) lehet kiszolgáltatva azáltal, hogy a kötvény a szabad forgalma révén hozzájuk kerül, valamint a munka nélkül szerezhető kamatjövedelem lankasztja a szorgalmat. Hosszú távon pedig számolni kell azzal, hogy eljön az az idő, amikor nem jegyzik le az újonnan kibocsátott kötvényeket, s ha ekkor az állam történetesen valami vész helyzetben (pl. háború) is van, akkor az egyetlen ésszerű megoldás a kamatfizetésekre fél-

retett összeg felhasználása. Így összeomlik a növekvő kötvénykibocsátásra alapozott rendszer, s ez a közhitel természetes halála. Ha viszont ilyen helyzetben nem ezt a megoldást választják a vezetők, vagyis az állam hitelképességét és a kötvénytulajdonosok érdekét minden határon túl védene, akkor az ellenség kihasználja a közkiadások forrásának elapadását, s meg is hódíthatná az országot. Ez volna a közhitel erőszakos halála. Ezért állítja Hume példának a kortárs politikusok elé az állami tartalékokat (és nem államadósságot) felhalmozó ókori uralkodókat.

Hume közgazdasági nézeteinek ismertetését befejezve érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a nagy skót gondolkodó nincs az őt megillető helyen a közgazdaságtan történetében, holott bizvást mondhatjuk, hogy olyan előrelépést tett, és a további fejlődés szempontjából olyan katalizátorszerepet játszott e tudományban is, mint a filozófiában.

FŐBB MŰVEI

1752. *Political Discourses*. Edinburgh: A. Kincaid & A. Donaldson.
 1875. *The Philosophical Works of David Hume*. (Ed. T. H. Green és T. H. Grose) London: Longmans.
 1955. *Writings on Economics*. (Ed. Eugene Rotwein) London: Nelson.
 1973. *Tanulmány az emberi értelemről*. Budapest: Magyar Helikon.
 1994. *David Hume összes esszéi*. Budapest: Atlantisz.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Horkay Hörcher F. 1996. *A skót felvilágosodás*. Budapest: Osiris Kiadó.
 Kneale, W. és M. 1987. *A logika fejlődése*. Budapest: Gondolat.
 Mair, D. ed. 1990. *The Scottish Contribution to Modern Economic Thought*. Aberdeen: Aberdeen University Press
 Russel, B. 1994. *A nyugati filozófia története*. Budapest: Göncöl Kiadó
 Szenczi M. 1973. Utószó in: Hume: *Tanulmány az emberi értelemről*. Budapest: Magyar Helikon
 A Hume-társaság honlapja: <http://www.hi.is/~mike/hume.html>

(Horváth László)

Thomas Robert Malthus

(1766–1834)

Malthus angol közgazdász, a klasszikus iskola egyik meghatározó alakja. Elsősorban népesedési elméletének köszönhetően vált ismertté és napjainkig időszerűvé, de más vonatkozásokban is jelentős szerepet töltött be a közgazdasági elmélet fejlődésében. A klasszikus politikai gazdaságtan ricardói elméletét lényeges pontokon bírálta, Keynes az elmélete előfutárának tekintette.

Malthus lelkészi pályára készült, a cambridge-i *Jesus College*-ban azonban matematikai és természetfilozófiai tanulmányokat is folytatott. Miután pappá szentelték, először lelkészként tevékenykedett, és 1793-ban visszakerült a *Jesus College*-be. A korabeli életviszonyok romlását tapasztalva, eközben írta meg nagy feltűnést kiváltó *népesedésre vonatkozó tanulmányát*. 1805-től a *Halileybury East India College*-ban a történelem, a politika, a kereskedelem és a pénzügyek, a későbbiekben a történelem és politikai gazdaságtan kinevezett professzora. Bár ez az iskola tulajdonképpen nem egyetem volt, mégis őt tekintették Anglia *első politikai gazdaságtan professzorának*. Malthus nem azonosult teljes mértékben Smith (1723–1790) nézeteivel, alapvetően mégis Smith fő műve alapján tanított. Részt vett a 19. század elejének fontos *gazdaságpolitikai vitáiban* is, amelyeket többek között pénzügyekről, gabonavámokról, illetve földjáradékról és szegénytörvényekről folytattak. Eközben került kapcsolatba Ricardóval (1772–1823), akihez személyes jó barátság fűzte, annak ellenére, hogy a politikai gazdaságtan számos kérdésében, különösen a *módszertan területén* alapvetően eltérő álláspontot képviseltek. Ezt tükrözi Ricardo fő művének megjelenését követően Malthus 1820-ban megjelenő könyve is, amit Ricardo terjedelmes kommentárokkal ellátva tanulmányozott át. Ricardo megjegyzéseit Malthus eredeti szövegével együtt 1957-ben ki is adták. Malthus a Londonban 1821-ben létrejött Politikai Gazdaságtan Klub húsz fős alapító tagjainak egyike is volt.

A népesedési elméletről 1798-ban írt tanulmányában Malthus szembeszállt azok nézeteivel, akik szerint a korabeli társadalomfejlődés ideális módon, akadályok nélkül megy végbe, és egyformán biztosítja minden társadalmi osztály számára az anyagi jólét javulását. Malthus szerint nincs ilyen lehetőség; *az emberek többsége számára a szegénység és nyomorúság elkerülhetetlen*, mert miközben a népesség mértani haladvány szerint növekszik, a másik oldalon a csökkenő földhozadék következtében az élelmiszer-termelés legfeljebb csak számtani haladvány szerint bővíthet. A *társadalmi fejlődés lehangoló perspektívája* bizonyos „pozitív korlátok” (pl. éhínség, járványok, háborúk) és „negatív vagy preventív korlátok” (pl. késői házasságkötés, erkölcsi ráhatások alapján kialakuló születésszám-csökkenés) következtében sem változtatható meg szerinte lényeg-

gesen. A későbbiekben Malthus e tanulmányt alaposabb statisztikai vizsgálatok alapján kibővítve és módosítva többször is kiadta.

Malthus szerint a *politikai gazdaságtan* erkölcsi tudomány, amelynek az általánosításokkal szemben a gazdasági jelenségek átmeneti és rövid távú hatásainak a sokféleségét kell figyelembe vennie. A módszert érintő nézeteltérések többségénél igyekezett az arany középúton maradni.

Malthus a jövedelemelosztási viszonyok változásának az értékre gyakorolt hatását felvetve, *támadta Ricardo munkaérték-elméletét*. A probléma helyes megoldása érdekében Ricardo élete végéig sikertelenül keresett egy ún. *változatlan érték-mérőt*.

Malthus azon kevés közgazdászok egyike volt, akik a 19. század elején *sem hittek Say (1767–1832) piacelméletében* (lásd: Say-arcél). Keynes elsősorban azért tekintette Ricardóval szemben Malthust a jelentősebb klasszikus közgazdásznak, mert a Say-dogmát Ricardo is kritikátlanul elfogadta. Malthus rámutatott arra, hogy a gazdasági növekedés elsődlegesen függ a kereslettől. Szerinte a profit realizálásában a munkások költekezése nem játszik szerepet, és miután a tőkés személyes költekezése merev, a növekvő profit realizálásához szükség van ún. *harmadik személyek* – akik nem termelnek, csak fogyasztanak, pl. földesurak, papság, katonaság és más nem produktív rétegek – költekezésére.

Mind a kortársak, mind az utókor „malthusi” problémaként tartja nyilván a pesszimista vélekedést arról a kérdéstről, hogy lehetséges-e az emberiség számára a gazdasági jólét elérése.

FŐBB MŰVEI

1798. *An Essay on the Principle of Population*. London: Macmillan. Magyarul: *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Budapest, 1902.
1800. *An Investigation of the Cause of the Present High Price of Provisions*. London: J. Johnson.
1814. *Observations on the Effects of the Corn Laws*. London: J. Johnson.
1815. *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent*. London: John Murray.
1820. *Principles of Political Economy: Considered with a View to their Practical Application*. London: John Murray. Magyarul: Malthus Tamás Róbert: *A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra*. Budapest, 1940.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Bonar, J. 1924. *Malthus and his Work*. 2nd edn, London: Georg Allen & Unwin.
- James, P. 1979. *Population Malthus: His Life and Times*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Keynes, J. M. 1933. Robert Malthus. In: J. M. Keynes, *Essays in Biography*. London: Macmillan.

- Ricardo, D. 1957. *Notes on Malthus's Principles of Political Economy*. Cambridge: University Press. Magyarul: David Ricardo: *Megjegyzések Malthus „A politikai gazdaságtan elvei” című művéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1969.
- Ricardo, D. 1913. *Levelek Malthushoz*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó vállalata. (Ford.: Jónás János és gróf Esterházy Mihály)
- Wood, J. C. (ed.) 1986. *Thomas Robert Malthus: Critical Assessments*. 1–4. vol. London, New York, Sydney: Croom Helm.

(Hild Márta)

Karl Heinrich Marx

(1818–1883)

Marx német származású társadalomtudós, a 19. század egyik meghatározó jelentőségű gondolkodója. Tudományos életműve mind a kortársak, mind az utókor általánosan elfogadott értékelése szerint elválaszthatatlanul összefonódott a nevéhez kapcsolódó ideológiával, a marxizmussal. Ennek köszönhetően Marx ma is a *legismertebb társadalomtudósok egyike*, miközben tudományos teljesítményeinek elfogadása napjainkban is vitatott. Ennek ellenére az utóbbi évtizedekben a modern társadalomelméletekkel illetve azok történetével foglalkozó művek, így a közgazdaságtan történetével foglalkozó alapművek is, megfelelő teret szentelnek Marx nézetei bemutatásának.

Marx jogi, filozófiai és történelmi tanulmányokat folytatott a bonni és a berlini egyetemen. Érdeklődése elsősorban a filozófiára irányult, és még egyetemi éve alatt kapcsolatba került a Hegelt (1770–1831) követő radikális filozófusokkal. Első írásaiban, így doktori disszertációjában is, kifejezetten filozófiai témákat dolgozott fel. Miután radikális nézetei miatt egyetemi állásra nem is számíthatott, újságíróként kezdte pályafutását. Az általa szerkesztett lapok határozott társadalomkritikája következtében a porosz kormány veszélyes felforgatóként üldözte Marxot, lapjait betiltották, és az országból is kiutasították. Franciaországban folytatta az újságírást, miközben egyre szorosabb kapcsolatba került az európai forradalmi mozgalmak képviselőivel, többek között Engelsszel (1820–1895), aki élete végéig barátja, anyagi támasza és szellemi társa maradt. Filozófiai nézetei ekkorra már Engelséhez hasonlóan a *materialista történelemszemlélet* kialakulását mutatták, amit a gazdaság- és társadalomtudományi kutatásaik során mindvégig érvényesítettek. E sajátos társadalomfilozófia tisztázásának céljából írták meg *„A német ideológiát”*. Engelsszel közösen fogalmazták meg és hozták nyilvánosságra 1848-ban *„A Kommunista Párt kiáltványát”*. Eközben Marxot mint forradalmárt már kiutasították Franciaország-

ból is, rövid ideig Brüsszelbe költözött, ahonnan az európai forradalmak levezését követően szintén száműzték. Végül Londonba költözött, ahol haláláig élt. Londonban ideje egy részét a politikai gazdaságtan kritikájának kidolgozása céljából a British Museum könyvtárában töltötte, másik részét a *munkásmozgalom szervezésére* fordította. Életművének utóbbi része is rendkívül jelentős hatású, a továbbiakban azonban csak a közgazdaságtan története szempontjából lényeges tudományos teljesítményével foglalkozunk. (A válogatott bibliográfiát is elsősorban ennek megfelelően állítottuk össze.)

A *marxi gazdaságelmélet* szinte minden lényeges vonatkozásban – az elemzés tárgya, fő célkitűzése és elemzési technikája szerint is – különbözik nemcsak a klasszikus, de az ugyancsak akkor kialakuló neoklasszikus elmélettől is. Ezekre a különbségre alapozva beszélhetünk a közgazdaságtan *marxi paradigmájáról*.

Marx fő műve *„A tőke”*, amelynek I. kötete 1867-ben jelent meg Hamburgban. Marx e művet az 1859-es, *„A politikai gazdaságtan bírálatához”* c. írás folytatásának nevezi. *„A tőke”* további kötetei nem jelentek meg Marx élete során, Engels a többször átdolgozott kéziratok alapján 1885-ben adta ki *„A tőke”* II. és 1894-ben a III. kötetét. Az *„Értéktöbblet-elméletek”*, amely tulajdonképpen Marx elmélet-történeti műve, *„A tőke”* IV. köteteként került kiadásra először 1905 és 1910 között, majd az eredeti, szöveghű változat először 1954 ill. 1956-ban jelent meg.

„A tőke” alcíme, *„A politikai gazdaságtan bírálat”,* az 1859-ben megjelent műve pedig főcímben fejezi ki ugyanezt. Marx a korabeli politikai gazdaságtan átfogó kritikai elméleteként értelmezte saját művét. *„A munka, amelyről itt elsősorban szó van, a gazdasági kategóriák kritikája, vagy ha úgy tetszik, a polgári gazdaság rendszere, kritikai előadásban”* – írja Marx. Egyértelműen jelezte azt is, hogy írásaival *„tudományos”* rangra tart igényt, hogy kész elfogadni a *„tudományos bírálat minden ítéletét”*. Az 1859-es művéhez írt *„Előszó”*-ban fontosnak tartotta, hogy beszámoljon *„saját politikai gazdaságtani tanulmányai menetéről”*, amivel azt kívánta bizonyítani, hogy tételei, *„bárhogy ítélik is meg azokat, és akármennyire nem egyeznek is azok az uralkodó osztályok érdekből fakadó előítéleteivel – lelkiismeretes és sokéves kutatás eredményei”*.

Marx nagyra becsülte a *klasszikusok teljesítményét*, elméleteik megoldatlan problémáit és hiányosságait rendkívül alaposan elemezte. Ezeket részletesen tartalmazza az *„Értéktöbblet-elméletek”*. Szerinte a klasszikus gazdaságtan érdeme az, hogy *„igyekszik a gazdaság különböző megszilárdult és egymással szemben idegen formáit elemzés révén belső egységükre visszavezetni, és lehántani róluk azt az alakot, amelyben közömbösen állnak egymás mellett, meg akarja érteni a belső összefüggést, megkülönböztetve a megjelenési formák változatosságától”*. Ugyanakkor a klasszikusok elemzésével kapcsolatban kifogásolja, hogy nem az érdekli őket, hogy *„a különböző formákat genetikusan*

kifejtsék, hanem hogy elemzés révén egységükre visszavezessék őket, mert mint adott előfeltételekből indulnak ki belőlük”.

Marx „A tőke” három alapvetően új elemét a következőkben foglalta össze:

„1. [...] ellentétben minden korábbi közgazdaságtannal, amely az érték-többlet különös részeit és azok fix formáit: a járadékot, a profitot, a kamatot *elève* mint adott dolgokat kezeli, én mindenekelőtt az értéktöbblet általános formáját tárgyalom, amelyben minden még szétválaszthatatlanul, úgyszólván oldott állapotban van meg.

2. [...] kivétel nélkül valamennyi közgazdász figyelmét elkerülte az az egyszerű tény, hogy ha az áru kettős valami – használati érték és csereérték –, akkor az áruban megtestesült munkának is kettős jellegűnek kell lennie, míg annak az elemzésnek, amely a munkát mint olyant veszi tekintetbe, mint pl. Smith és Ricardo és mások elemzésének, mindenütt megmagyarázhatatlan dolgokba kell ütköznie. Valójában ez a kritikai felfogás egész titka.

3. [...] elsőnek ábrázolom a munkabért úgy, mint egy mögötte rejlő viszony irracionális megjelenési formáját.”

A legtöbb klasszikus közgazdászhoz hasonlóan Marx is elfogadta a *munkaérték-elméletet*, elméleti rendszere mégis teljesen új volt. Saját megfogalmazása szerint fő művének „végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása”. Ennek kidolgozásához a hegeli eredetű *dialektus módszer* alkalmazta. A „dialektika [...] racionális alakjában [...] a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, [...] lényegét tekintve kritikus és forradalmár” – írja Marx. Megkülönböztette az elmélet *kifejtésére* alkalmazott módszert a *kutatás* módszerétől. „Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze, és belső kapcsolatokat feltárja. Csak a munka elvégeztével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni. Ha ez sikerül, és az anyag élete eszmeileg visszatükröződik, az lehet a látszat, mintha *a priori* konstrukcióval volna dolgunk.” – magyarázza Marx.

Az előzőek értelmében Marx a történelmileg meghatározott társadalmi rendszer belső struktúrájának megfelelően kívánta levezetni a tőkés társadalom gazdasági mozgástörvényeit. Olyan elméleti rendszer keretében tárgyalta az összes problémakört, amelynek *kiindulópontja* a gazdasági élet legegyszerűbb „sejtformája”, ez pedig szerinte a *munkatermékek áruformája*, illetve az áru értékformája. Az áru értékét is éppúgy, mint a többi gazdasági kategóriát, történelmi formameghatározottságként fogta föl. Nála a munkatermékek áru formája a társadalmi termelésnek nem örök természeti vagy általános társadalmi formája, hanem egy *történelmileg meghatározott* formája. (Ehhez kapcsolódik az áru fétis jellegének és az elidegenedésnek marxi elemzése.)

Marx az áruban megtestesült munka kettős jellege alapján duális megközelítésben tárgyalta a különböző gazdasági kategóriákat. A használati érték és a csereérték kettősségéből következően mutatta be az értékformák elemzése során a *pénzforma keletkezésének szükségszerűségét* és a pénz megkülönböztető sajátosságait. Feltárta a pénz különleges szerepét a gazdaságban, kimutatta, hogy az áruforgalom, amely az árucserét két elszigetelt, önálló forgalmi aktusra bontja, elvont lehetőséget teremt a válságok kialakulásához, ezért *elvetette a Say-dogmát* (lásd Say-arcél). Határozott különbséget tett a pénz és a pénzformában létező *tőke sajátosságai* között.

Marx szerint a munkás nem a munkáját, hanem a munkaerejét viszi áruként a piacra. A munkaerőára egyrészt érvényesíthetőnek látta az érték meghatározást, másrészt a munkaerő felhasználásának, a tőkés termelésnek az elemzése révén magyarázta az *értéktöbblet keletkezési folyamatát*, a tőkés kihasználást.

Az előzőekben csak egyéni szereplők, egymástól független eladók és vevők, egyes tőkések és egyes munkások gazdasági kapcsolatainak önmagában vett elemzéséről volt szó, „minthogy vételeket és eladásokat csak egyes egyének között kötnek, megengedhetetlen, hogy bennük egész társadalmi osztályok közötti vonatkozásokat keressünk” – írja Marx. (Mai kifejezéssel ez nem más, mint a mikroökonómiai szemléletmód.) Az újratermelés, a termelési folyamat folytonossága, a megújulás szüntelen folyamata azonban bizonyos új jellegzetességeket kölcsönöz a termelési folyamatnak. Az egyes szereplőkről, az áru elszigetelt termelési folyamata álláspontjáról áttérve az újratermelési folyamatra, egészen új összefüggések válnak felismerhetővé – írja Marx –, amelyek látszólag ellentmondanak a korábbi összefüggéseknek. (Innen kiindulva fejthetők ki a ma makroökonómiába sorolt problémák.) A mikro- és makroelemzés különbségeit talán elsőként figyelembe véve, tárgyalta a bővített újratermelést, a *tőkefelhalmozási folyamatot*.

Bemutatta a tőkefelhalmozást kísérő tőkekoncentrációt és centralizációt, valamint ezzel összefüggésben a munka iránti kereslet csökkenését, a „viszonylagos túlnépességet”. A tőkefelhalmozás szerinte állandó egyensúlytalanság melletti folyamat, bizonyos periodicitással állandó ciklikus ingadozások mennek végbe, és pusztán emiatt is szükségszerű, hogy általában kialakuljon a *munkanélküliség*. A tőkés felhalmozás történelmi tendenciájaként felvázolta azt a hosszabb távú folyamatot is, amely végül a tőkés gazdasági rendszer felbomlásához vezet. Bár Marx ezen „előrejelzése” nem valósult meg, a tőkés felhalmozás hosszú távon megfigyelhető jelenségeit számos vonatkozásban jól látta meg. Többek között a következőket írta: „a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható

munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába, és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege.”

A gazdasági körforgást (a mai értelemben vett makroökonomiai témákat) Marx „A tőke” II. kötetében tárgyalta részletesen. Megkülönböztette az áru-, a pénz- és termelőtőke körforgását, és az *árutőke körforgására* alapján megvizsgálta, hogy zárt gazdaságban, megkülönböztetve a termelőeszközöket és a fogyasztási cikkek előállító osztályokat (ágazatokat), az egyszerű és a bővített újratermelés egyensúlyának mik a feltételei. (Nagyra értékelte Quesnay „Gazdasági táblázat”-át, amelyet sem a klasszikusok, de a neoklasszikusok sem méltattak különösebb figyelemre.)

A tőke termelési és forgalmi folyamatának elemzését követően „A tőke” III. kötetének az a feladata, írja Marx, hogy „megtaláljuk és leírjuk azokat a konkrét formákat, amelyek a tőkének mint egésznek mozgási folyamatából kinőnek. [...] A tőkék alakzatai, ahogy őket ebben a könyvben kifejtjük, lépésről lépésre közelednek [...] ahhoz a formához, amelyben a társadalom felszínén, a különböző tőkék egymásra hatásában, a konkurenciában, és maguknak a termelés szereplőinek a mindennapi tudatában fellépnek.”

E kötetben tárgyalta a *tőkés jövedelemformákat*, kimutatva ezek kapcsolatát a munkás által termelt értéktöbblettel. Mint láttuk, Marx a profitot, a földjára-dékot és a kamatot nem eleve adott jövedelmeknek tekintette, ezekben szerinte az értéktöbblet jelenik meg, vagyis mindegyik keletkezésének a forrása a munkaerő használata, a tőkés kizsákmányolás. Az egyetlen érték- és jövedelemalkotó termelési tényező az emberi munka. E jövedelmek levezetéséhez először is különbséget tett érték és árcentrum között. A tőkészek közötti verseny figyelembevételével bemutatta az értéknek *termelési árrá* (önköltség + átlagprofit) történő átalakulását.

A tőkés gazdasági fejlődés hosszú távú tendenciáival Marx a műve különböző helyein is foglalkozott. E témakörben folytatott elemzése a *kapitalizmus bukásának a szükségszerűségét* kívánták bizonyítani. Három lényeges területet szokás megjelölni, amiből Marx elemzése szerint levezethető a tőkés gazdasági rendszer átmeneti jellege. Ezek a következők: a profitráta süllyedő tendenciája, a munkások helyzetének állandó rosszabbodása és a gazdasági válságok elmélyülése.

Sem Marx fő műve, sem egyéb írásai nem tartalmaznak néhány általános megjegyzésen túl (pl. a termelési eszközök közös tulajdona, munka szerinti elosztás) konkrét „előrejelzéseket” vagy recepteket a tőkés gazdasági rendszert felváltó kommunista/szocialista gazdaságok működésére vonatkozóan. Marx célja a tőkés gazdaság működésének tudományos leírása volt.

Marx célkitűzése, hogy a korabeli (hagyományos) politikai gazdaságtan bírálatát nyújtsa, tulajdonképpen nem valósult meg, mert akiket ez a bírálat illetett, egyszerűen tudomást sem vettek a marxi mű létezéséről. Arról a kevés és jelentéktelen interpretációról, amelyet még maga Marx is olvashatott, az volt a véleménye, hogy „A tőke”-ben alkalmazott módszert nem igen értették meg.

Ugyanakkor a XIX. század második felében az addig nagyjából egységesen fejlődő *közgazdasági elmélet „családfája” kettéágazott*. A közgazdaságtan marxi és neoklasszikus ágának korabeli képviselői figyelemre sem méltatták egymás elméletét. A közgazdaságtan történetének egyik izgalmas kérdése, hogy miért nem vettek tudomást egymásról a klasszikus közgazdaságtantól egyaránt elrugaszkodó Marx és a korabeli marginalista forradalom képviselői. A két ág képviselői közötti különbség olyan mértékűvé vált, hogy a későbbiekben már egymás nyelvezetét sem értették meg.

A marginalista forradalom követői már az 1890-es évektől háttérbe szorították a közgazdaságtan addigi hagyományos iskoláit, a neoklasszikus elmélet a közgazdaságtan uralkodó irányzatává vált. Ennek képviselői Marxot inkább *forradalmárnak*, mint tudósnek tekintették, sem a problémafelvetéseivel, sem a módszertanával, sem elmélete „ideológiai” vonatkozásaival nem kívántak foglalkozni. A neoklasszikus irányzatra a marxi elmélet nem gyakorolt semmilyen hatást, így az sokáig *a tudományos közgazdaságtanon kívül rekedt*.

Az egyetlen kivétel, Böhm-Bawerk (1851–1914) volt, aki az osztrák iskola egyik legjelentősebb képviselőjeként először és sokáig egyedül foglalkozott érdemben Marx elméletével. Az árelméletre koncentráva főként azért érdeklődött Marx iránt, hogy *végleg megcáfolja* a klasszikus közgazdaságtan alapját jelentő *munkaérték-elméletet*. Marx-kritikájával közvetlenül azt kívánta igazolni, hogy Marx rosszul oldotta meg az érték és az ár (érték és termelési ár) közötti *transzformációs problémát*, sőt szerinte logikai lehetetlenség egy ilyenfajta transzformációs probléma kielégítő megoldása. Mivel sokáig senki nem kérdőjelezte meg Böhm-Bawerk Marx-kritikáját, ez önmagában is elégséges volt ahhoz, hogy Marx elméletéről az a vélemény terjedjen el, hogy az tudományosan teljesen érdektelen, sőt zavaros.

Az érték és a termelési ár viszonyának marxi tárgyalását még Engels sem találta kielégítőnek, ezért Marx megoldását a következőképpen egészítette ki: Marxnál az érték termelési árrá való átalakulását az a valóságos történelmi átmenet indokolja, amelynek révén az egyszerű árutermelés tőkés termeléssé változott a történelmi fejlődés során. Valójában ez újabb támadási lehetőséget teremtett a marxi elmélet ellen. Engels nyomán ugyanis fölvetődött annak a részletes, gazdaságtörténeti anyagokkal is alátámasztható vizsgálata, hogy tényleg létezett-e a kapitalizmust megelőzően olyan egyszerű árutermelés, ahol az árak még az értékekhez igazodtak. Az ilyen irányú kérdések körül szinte napjainkig tartó vita bontakozott ki, ami az ún. *történelmi transzformációs*

problémaként vált ismeretessé. A történelmi transzformációs vitában az a vélemény vált bizonyíthatóbbá, amelyek – Engels álláspontjával ellentétben – kétségbe vonja az egyszerű áruterelésre, az érték közvetlen létezésére vonatkozó felfogást. A kérdés egyéb megoldásaként bontakozott ki az ún. *matematikai transzformációs probléma* körüli vita.

Marx módszertanát a neoklasszikus közgazdászok legfeljebb egy elavult, hegelianus misztifikációként értelmezték. A kapitalizmus súlyos problémáiról, a munkanélküliségről, a válságról szóló elemzést, különösen a kapitalizmus bukására vonatkozó végkövetkeztetést pedig végképp nem kezelték tudományos elemzésként.

Azon kevesek, akik mégis érdeklődést mutattak Marx iránt, általában nem is az eredeti marxi műveket olvasták. A terjedelmes és sokszor nehezen követhető eredeti művek mondanivalójának „népszerűsítésére” sokszor születnek rövid, könnyen követhető és összefoglaló jellegű *interpretációk*. Ezek a legtöbb esetben az *eredeti mű helyére lépnek*, és épp ezzel nehezebbé teszik az eredeti mondanivaló elterjedését. A Marxról szóló interpretátor irodalom is háttérbe szorította az eredeti marxi elméletet. A századforduló évtizedeiben Kautsky „Marx gazdasági tanai” c. írása volt a legelterjedtebb Marxot népszerűsítő könyv.

A Marxszal szembeni elutasítás jellemző maradt a közgazdaságtan következő nagy fordulópontjáig, az 1929–1933-as világgazdasági válság idején kialakuló „elméleti válság” idejéig. Ekkor Keynes (1883–1946) megteremtette a modern makroökonómiai elemzés alapjait, miközben a közgazdasági elemzés olyan technikáit alkalmazta, amelyekkel a neoklasszikus közgazdászok addig szisztematikusan nem foglalkoztak. A nagy gazdasági válság tényei és a keynesi forradalom újításai (lásd: Keynes-tanulmány) új lehetőségeket teremtettek a közgazdasági elmélet továbbfejlesztésére. Ekkor – több mint ötven évvel a marxi elmélet megjelenése után – alakultak ki azok a körülmények is, amelyek először tették lehetővé a Marxszal szembeni ellenséges magatartás megváltozását. Bár a marxi elmélet módszertani és ideológiai jellegzetességeit továbbra is elfogadhatatlannak tartották, ez már nem akadályozta meg azt, hogy az elmélete bizonyos részeit egyesek mégis figyelemre méltónak tartsák. Az 1930-as évek végétől kezdve a marxi mű korábban teljesen elhanyagolt oldalára, a marxi elmélet „*makroökonómiájára*” figyeltek fel.

Ennek felfedezése mellett az 1940-es években néhány szerző, elsősorban Joan Robinson (1903–1983) és Schumpeter (1883–1950) Marx teljes elméleti rendszerét is újraértékelték. Írásaikban mindketten rámutattak arra, hogy Marx elmélete *sajátos szemléletet* képvisel a közgazdaságtan történetében. A marxi elméletben általuk felfedezett „újserűség” az, ahogyan Marx a „*fennállónak a kritikai elemzését*” nyújtja. Marxot elsősorban mint a kapitalizmus mozgástörvényeit ábrázoló közgazdászt mutatták be, ami óriási előrelépés volt, hiszen a

korábbiakban éppen e tekintetben becsülték le Marxot a legteljesebben és leg-egyértelműbben.

Robinson közvetítő szerepre is vállalkozott, megpróbálta Marx gondolatmenetét *átfordítani* a modern közgazdaságtan nyelvezetére. Sokkal inkább tartotta tudósna a *tőkés rendszer ellentmondásait leíró*, mint a munkaérték-elmélethez ragaszkodó Marxot. Szerinte Marx arra mutatott rá, hogy a tőkés gazdasági rendszerben található olyan ellentmondások, amelyek végül annak bukásához vezethetnek. Ezért, ha a működési zavarokat ténylegesen felmutató gazdasági rendszert *működőképessé* kívánjuk tenni, ahogy Keynes is alapvetően erre törekedett, akkor nagyon sokat meríthetünk Marx elemzéseiből, főleg a problémafelvetéseiből. „Ha egyáltalán van remény a gazdaságtudományban az előrehaladásra, akkor az csak az lehet, hogy a Marx által felállított problémák megoldásához felhasználjuk az akadémiai módszereket” – írja Robinson.

Schumpeter szerint Marx a „teoretikus vétségei” ellenére a gazdaságtudomány egyik *alapvető jelentőségű* elméleti teljesítményét hozta létre. „Ez egy olyan elmélet gondolata, amely nem pusztán összeegyeztethetetlen részmodellek korlátlan számán vagy közgazdasági mennyiségek általános összefüggésén nyugszik, hanem a történelmi időben endogén módon fejlődő reális gazdasági folyamatokon” – írja Schumpeter.

A Marxhoz kapcsolódó közgazdasági irodalom ezt követően egyre terjedelmesebbé vált. Számos elemzés született a marxi és keynesi elmélet kapcsolatának részletes feltárására, és Marx ún. *makroökonómiai elméletének* értékelésére. Néhány keynesiánus hagyományhoz kötődő közgazdász bizonyos problémák (növekedési elméletek, válságelméletek, jövedelemelosztási elméletek) Marxhoz kapcsolódó továbbfejlesztésén is dolgozott. Az 1960-as évektől kezdve megerősödtek azok a heterodox irányzatok is, amelyek Marxra erőteljesen támaszkodva élesen bírálták mind a neoklasszikus elméletet, mind a neoklasszikus-keynesiánus szintézist. Ennek következtében még a *mainstream* képviselői (pl. Samuelson) is többször belekényszerültek a marxi elmélethez kapcsolódó vitákba. A fent említett matematikai transzformációs probléma megoldására szintén ebben az időszakban alakult ki az a sikeres kutatási ág, amelynek egyik jeles magyar képviselője Bródy András.

Marx *elmélettörténeti helyéről* két álláspont bontakozott ki. Az egyik szerint a marxi elmélet a *klasszikus elmélet ricardiánus változatainak egyike*, a másik szerint Marx elmélete a tévedései ellenére is számos ponton *megelőzte* korunk közgazdasági elméleteit, így az a *modern gazdasági elméletek egy korai változata*.

Mindkét megközelítésben azonban továbbra is gondot okoz a marxi elmélet metodológiai sajátosságainak kezelése. Többek között ezzel a nehézséggel próbál megküzdeni napjainkban az *analitikus marxizmus*, amely a társadalomtudomány marxi hagyományának megmentésére jött létre. Az irányzat képviselői az analitikus filozófia és a neoklasszikus közgazdaságtan követelmé-

nyei alapján értelmezik Marx elméletét, amivel tulajdonképpen megkérdőjelezzik annak saját filozófiai és tudományos normáit, a marxi társadalomelmélet metodológiájának lényeges pontjait. Az irányzat képviselőinek kutatási programja szintén alternatívát kíván nyújtani a mai *mainstream* társadalom- és gazdaságelmélettel szemben.

Marx „soha nem volt ‘mainstream economist’ vagy akadémikus közgazdász. Bármi lett legyen is a főáramlat, mindig kiütött belőle” – írta Bródy András *A tőke* megjelenésének 130. évfordulóján.

FŐBB MŰVEI

1844. *Oekonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*. Először megjelent: Marx-Engels Gesamtausgabe (MEGA) I. rész 3. kötet, Berlin, 1932. Magyarul: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- 1845–1846. (mit F. Engels) *Die deutsche Ideologie*. Először megjelent: MEGA I. rész 5. kötet, Berlin, 1932. Magyarul: *A német ideológia*. Marx és Engels Művei (MEM) 3. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976.
1848. (mit F. Engels) *Manifest der Kommunistischen Partei*. London: Bildungsgesellschaft für Arbeiter, 1848. Február. Magyarul: *A Kommunista Párt kiáltványa*. MEM 4. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1959.
- 1857–1858. *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Először megjelent: Moszkva, 1939–1941. Magyarul: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/I. és 46/II. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972. Fordította: Lissauer Zoltán
1859. *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. Berlin: Verlag von F. Duncker. Magyarul: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM 13. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1965.
1867. *Das Kapital*. Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Hamburg: Verlag von O. Meissner. Magyarul: *A tőke*. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. MEM 23. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1967. Fordította: Rudas László és Nagy Tamás
1875. Kritik des Gothaer Programms. Először megjelent: *Die Neue Zeit*, 1890–1891, IX. évf. 1. kötet. Magyarul: MEM 19. kötet Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969.
1876. *Randnoten zu Dührings Kritische Geschichte der Nationalökonomie*. Először megjelent: MEGA 1935. Magyarul: *Széljegyzetek Dühring „Kritische Geschichte der Nationalökonomie”-jához*. MEM 20. kötet Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974. (Ennek alapján készült F. Engels: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Anti-Dühring*. Vorwärts, 1877–1878 (bővített 3. kiadás: Stuttgart: Verlag von Dietz. 1894.) c. írás második szakaszának X. fejezete. Magyarul: F. Engels: *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. Anti-Dühring*. MEM 20. kötet Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974.)
1885. *Das Kapital*. Kritik der politischen Oekonomie. Zweiter Band. (Herausgegeben von F. Engels) Hamburg: Verlag von O. Meissner. Magyarul: *A tőke*. A politikai gazdaságtan bírálata. Második kötet. MEM 24. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968. Fordította: Nagy Tamás
1894. *Das Kapital*. Kritik der politischen Oekonomie. Dritter Band. (Herausgegeben von F. Engels) Hamburg: Verlag von O. Meissner. Magyarul: *A tőke*. A politikai gazdaságtan bírálata. Harmadik kötet. MEM 25. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974. Fordította: Nagy Tamás és Rudas László

1905–1910. *Theorien über den Mehrwert*. (Herausgegeben von K. Kautsky) Stuttgart. Az eredeti Marx-szöveg első kiadása: orosz nyelven Moszkva, 1954. német nyelven Berlin, 1956. Magyarul: *Értéktöbblet-elméletek*. MEM 26/I, 26/II, 26/III. kötet Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Baran, P. A. and Sweezy, P. M. 1966. *Monopoly Capital*. New York and London: Monthly Review Press.
- Blaug, M. 1990. *Economic Theories, True or False?* Edward Elgar.
- Bence Gy.–Kis J.–Márkus Gy. 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins kiadó. (A könyvet a szerzők 1970–1972 között írták.)
- Bródy A. 1969. *Érték és újratermelés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bródy A. 1993. Marx átvilágítása. *Kritika*. Június.
- Bródy A. 1997. Marx Károly Henrik. *Kritika*. Május.
- Böhm-Bawerk, E. v. 1896. *Zum Abschluss des Marxschen Systems*. In: Boenigk, O. v. (ed.) *Staatswissenschaftliche Arbeiten: Festgaben für Karl Knies*. Berlin. (Angol nyelven megjelent: *Karl Marx and The Close of his System*. 1898.)
- Caravale, G. A. 1991. *Marx and Modern Economic Analysis*. I. II. Edward Elgar.
- Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press.
- Erdős P. 1974. *Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Erdős P. 1976. *Bér, profit, adóztatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Dobb, M. 1937. *Political Economy and Capitalism*. London: G. Routledge & Kegan Paul.
- Helburn, S. and Bramhall, D. F. (ed.) 1986. *Marx, Schumpeter, Keynes. A Centenary Celebration of Dissent*. Armonk, New York, London: M. E. Sharpe, I.
- Horowitz, D. (ed.) 1968. *Marx and Modern Economics*. London: MacGibbon & Kee.
- Kalecki, M. 1971. *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933–1970*. Cambridge: Cambridge University Press. Magyarul: *A tőkés gazdaság működéséről*. Válogatott tanulmányok 1933–1970. Budapest: KJK, 1980.
- Kautsky, K. 1886. *Karl Marx' Ökonomische Lehren*. Magyarul: *Marx gazdasági tanai*. Kossuth, 1957.
- Kolakowski, L. 1976–1978. *Main Currents of Marxism*. 3. vols. Oxford: Oxford University Press.
- Lange, O. 1963. *Political Economy*. 2. vols. Pergamon Press.
- Luxemburg, R. 1913. *Die Akkumulation des Kapitals*. Berlin. Magyarul: *A tőkefelhalmozás*. Kossuth Könyvkiadó. 1979.
- Mandel, E. 1972. *Der Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkampff.
- Morishima, M. 1973. *Marx's Economics: a dual theory of value and growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, J. 1942. *An Essay on Marxian Economics*. London: Macmillan.
- Roemer, J. 1981. *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roemer, J. (ed.) 1994. *Foundations of Analytical Marxism*. 2. Vols. Edward Elgar.
- Schumpeter, J. A. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York and London: Harper & Brothers.
- Steedman, I. 1977. *Marx after Sraffa*. London: New Left Books.

- Sweezy, P. M. 1949. *Karl Marx and The Close of his System by E. von Böhm-Bawerk & Böhm-Bawerk's Criticism of Marx by R. Hilferding*. New York: Augusts M. Kelly. (Hilferding írása német nyelven először 1904-ben jelent meg. A könyv függelékben közli Bortkiewicz 1907-ben e témában megjelent tanulmányát.)
- Wood, J. C. (ed.) 1988. *Karl Marx's Economics: Critical Assessments*. 1–4. Vol. London, New York, Sydney: Croom Helm.
- Wood, J. C. (ed.) 1994. *Karl Marx's Economics: Critical Assessments*. 5–8. Vol. London, New York, Sydney: Croom Helm.
- Zalai E. 1988. *Munkaérték és saját érték*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.

(Hild Márta)

John Stuart Mill

(1806–1873)

Mill angol társadalomtudós, aki a filozófia, a logika, a politikai filozófia és a politikai gazdaságtan területén egyaránt jelentős eredményeket ért el. Ezek többsége nem az eredetisége miatt érdemel figyelmet, hanem azért, ahogy Millnek sikerült az addig egymástól távol levő elméleti hagyományokat integrálnia. Jól ismerte és nézeteinek kialakításában alkalmazta is korának szinte minden progresszív áramlatát, tulajdonképpen az „átmenetet” képviselte ezek között.

A közgazdaságtanban is az „átmenet” képviselője volt, aki egyrészt összegezni próbálta a klasszikus politikai gazdaságtan addigi eredményeit, másrészt helyenként új nézőpontot alkalmazva elősegítette a marginalista forradalom irányába mutató törekvések felerősödését. Az ellentmondások kibékítésére tett kísérlete ezért nemcsak kifejezte a klasszikus iskola hanyatlását, hanem Mill maga is hozzájárult e hanyatlási folyamathoz.

Mill korának egyik *legképzettebb társadalomtudósa* volt, bár tudását nem hagyományos iskolai keretek között szerezte meg. Apja, James Mill (1773–1836), aki maga is közgazdász volt, Bentham pedagógiai elvei alapján irányította fia tudományos pályára való alapos felkészítését. Millre nagy hatást gyakorolt Bentham filozófiája (lásd: Bentham-arcél) mellett az utópista Saint-Simon (1760–1825) és a pozitívizmust megalapító Comte (1798–1857) is, jól ismerte a politikai gazdaságtani irodalmat; különösen Ricardo gyakorolt rá nagy hatást. Széles körű tájékozottsága és érdeklődési körének sokfélesége ellenére Mill szinte egész életében hivatalnokként dolgozott. 17 éves korától apja mellett kapott állást a Kelet-Indiai Társaságnál, ahol harmincöt évig dolgozott. Eközben egy ideig Bentham titkára is volt, néhány évig szerkesztette a

London and Westminster Review című folyóiratot, idős korában rövid ideig parlamenti képviselő is volt.

Hírnevet „*A deduktív és induktív logika rendszere*” című művével szerzett, amelynek VI. könyve tárgyalja a moráltudományok (mai kifejezéssel: társadalomtudományok) logikáját. A politikai gazdaságtan definíciójáról és módszeréről írt korábbi tanulmányát is figyelembe véve, Senior (1790–1864) mellett (lásd: Senior-arcél) Mill foglalkozik elsőként szisztematikusan a *politikai gazdaságtan módszertani kérdéseivel*.

A politikai gazdaságtanról írt fő műve, „*A politikai gazdaságtan alapelvei*”, 1848-ban jelent meg. Ennek célkitűzése Mill szerint az, hogy Smith „több tekintetben elavult és egészen véve tökéletlen” könyve helyébe lépjen, de ugyanolyan népszerű legyen, és „az állam és a törvényhozás embereire nézve is” elfogadható módon teremtsen összhangot az új gyakorlati követelmények, a kor „legjobb társadalmi eszméi” és a politikai gazdaságtan elmélete között, ahogy azt Smith könyve is tette. Mill könyvét valóban a *legnépszerűbb angol nyelvű tankönyvként* is használták egészen 1890-ig, amikor Marshall (1842–1924) könyve vette át ezt a szerepet. Ennek ellenére Millnek nem akadtak olyan követői, akik csatlakoztak volna az általa megteremtett új „szintézishez”. Azok, akik a politikai gazdaságtan megújításán dolgoztak (a marginalista forradalom képviselői vagy akár Marx), inkább szisztematikusan szakítottak a klasszikus nézetekkel, és ezért igyekeztek Milltől is elhatárolódni.

„Az alapelvek”-ben Mill egyaránt foglalkozott az általa is egymástól élesen elhatárolt „tudomány”, és az ahhoz kapcsolódó „művészet” (alkalmazás, mesterség) témakörével. Az utóbbi azért volt jelentős Mill számára, mert tulajdonképpen ingadozott a *laissez-faire* és a *kormányzati beavatkozás* között. A *laissez-faire* szerinte nemcsak a maximális anyagi jólét növelése szempontjából előnyös, hanem mert ez biztosítja legjobban az emberi képességek egyéni kibontakozását. Ugyanakkor társadalmi reformokat is sürgetett, mert szerinte az elosztás nem igazságos. Erre irányuló javaslataival (pl. az örökösödés korlátozása, a földjádék megadóztatása) tulajdonképpen a normatív tudományok tárgykörébe helyezte át az elosztás törvényszerűségeit.

Árleméletében mellőzte az érték domináns szerepét, a kereslet és a kínálat viszonyának különböző eseteit figyelembe véve rámutatott arra, hogy a kereslet és kínálat különböző szerepet kaphat az ár meghatározásban. (Pl. ha a termék kínálata konstans, akkor egyedül a kereslet határozza meg az árat). Sok más újszerű megközelítése mellett ez is nagy hatást gyakorolt Marshall elméletének bizonyos részeire.

A gazdasági növekedés kérdésében tulajdonképpen elfogadta elődei hosszú távú stagnálásra vonatkozó elképzeléseit, amit azonban – tőlük eltérően – pozitívan értékelt, mert ez szerinte a társadalmi feszültségek csökkenését is meg fogja majd teremteni.

A közgazdasági elmélet fejlődésére gyakorolt hatása a marginális forradalom újításainak szempontjából tűnik értékesnek.

Mai tekintélyét azonban inkább a közgazdaságtanon kívül nyújtott teljesítményeinek, elsősorban „A szabadságról” és a „A haszonelvűség” című írásai-ban megfogalmazott tételeinek köszönheti. Bár e műveiben sem volt mindig következetes, liberális társadalomfilozófiai nézetei miatt Mill napjainkban is igen népszerű.

FŐBB MŰVEI

1836. On The Definition of Political Economy; and on The Method of Philosophical Investigation in that Science. *London and Westminster Review* 4(26), October. Appears as Essay V in *Essays on some unsettled questions of political economy*. 1844, with title ... and on the Method of Investigation proper to it.
1838. Bentham. *London and Westminster Review*. August.
1843. *A System of Logic Racionatíve and Inductíve*. London: John W. Parker. Magyarul: Mill, János Stuart: *A deduktív és induktív logika rendszere*. Budapest: Franklin-Társulat. 1873-1877. Ford.: Szász Béla
1844. *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*. The 2. ed. (1874) reprinted New York: Kelley, 1968.
1848. *The Principles of Political Economy, with some of their Applications to Social Philosophy*. London: John W. Parker. Magyarul: J. Stuart Mill: *A nemzetgazdaságtan alapelvei s ezek némelyikének a társadalom-bölcseletre való alkalmazása*. Budapest: Légrády testvérek. 1874-1875. Ford.: Dapsy László.
1859. *On Liberty*. London: John W. Parker. Magyarul: J. S. Mill: *A szabadságról. A haszonelvűség*. Magyar Helikon. 1980. Ford.: Papp Mária
1861. *Considerations on Representative Government*. London: Parker, son and Bourn.
1863. *Utilitarianism*. London: Parker, son and Bourn. Első megjelenés in: *Fraser's Magazine*, October-December 1861.vol. 64. Magyarul: J. S. Mill: *A szabadságról. A haszonelvűség*. Magyar Helikon. 1980. Ford.: Papp Mária
1865. *Auguste Comte and Positivism*. London: N. Trüber. Első megjelenés in: *Westminster Review*.
1873. *Autobiography of John Stuart Mill*. London: Longmans, Green, Reader and Ryer.
1879. (Posthumous.) Chapters on Socialism. *Fortnightly Review*, New Series 25, February, March, April.
- 1965-1991. *The Collected Works of John Stuart Mill*, 33 Vols. (Gen. ed. J. M. Robson). Toronto: University of Toronto Press, London: Routledge & Kegan Paul.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Berger, F. R. 1984. *Happiness, Justice and Freedom*. Berkley: University of California Press.
- Blaug, M. 1980. *The methodology of economics: or how Economists explain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hollander, S. 1985. *The Economics of John Stuart Mill*. Oxford: Basil Blackwell.

- Krokovay Zs. 1980. Utószó In: J. S. Mill: *A szabadságról. A haszonelvűség*. Magyar Helikon. 1980.
- Molnár A. K. 1999. John Stuart Mill és a kánon. In: Felkai-Haskó-Molnár-Némedi-Pál-Somlai: *A szociológia kialakulása*. (Szerk.: Felkai Gábor) Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 1999.
- Packe, M. St J. 1954. *The Life of John Stuart Mill*. London: Secker & Warburg.
- Riley, J. 1988. *Liberal Utilitarianism*. Cambridge.
- Robson, J. M. 1968. *The Improvement of Mankind*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ryan, A. 1974. *J. S. Mill*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Wood, J. C. (ed.) 1987. *John Stuart Mill: Critical Assessment*. 1-4. vol. London, New York, Sydney: Croom Helm.

(Hild Márta)

David Ricardo

(1772-1823)

David Ricardo 1772. április 18-án született Londonban egy Hollandiából bevándorolt zsidó családban. Apja jómódú tőzsdei alkusz volt, aki fiát az amszterdami zsidó iskolába küldte tanulni, majd 14 éves korában maga mellé vette az üzletbe. 21 éves korában házassága miatt elhagyta a zsidó vallást és családját. Egy bankház támogatásával önállósította magát és rövid idő alatt rendkívül jelentős vagyonra tett szert, ami lehetőséget teremtett számára, hogy más területekkel is foglalkozzon (így például matematikával, kémiával és geológiával).

1799-ben, amikor elkísérte feleségét egy fürdőhelyre, időtöltés gyanánt kezdte olvasni Adam Smith művét, „A nemzetek gazdagsága”-t. Az első kérdéskör, amely magára vonta érdeklődését, a Franciaországgal folytatott háború következtében kibontakozó valutaprobléma, az aranystandard felfüggesztése és a papírpénz árfolyamának az aranyhoz viszonyított esése volt. Első névvel megjelent írása, amely ezt tárgyalta: *The High Price of Bullion* (1811) megalapozta tekintélyét és megszerezte neki James Mill és Malthus barátságát. James Mill olykor iskolamesteri szerepet töltött be a magát autodidaktának érző és gondolatai rendszeres kifejtéséhez komoly segítséget igénylő Ricardo mellett, ő ismertette meg az utilitáriánus filozófiával és ő győzte meg a politikai szerepvállalásról is. Malthus élethosszig tartó elméleti vitapartnerre lett, akivel élőszóban és írásban számtalan beható eszmecsere folytatótt, amelyekben „nem sikerült meggyőzőnöm őt és talán másokat sem, de meggyőztem magamat ... és igen konzisztens elméletre tettem szert saját gondolkodásomban”.

A valutakérdést követően a gabonakereskedelem korlátozásának a profitra gyakorolt hatása kezdte foglalkoztatni, amely élénk vitákat váltott ki az angol parlamentben. 1815-ben adta ki ezzel foglalkozó, a gabonaimport korlátozása ellen síkraszálló értekezését *Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock* címmel. Ugyanebben az évben egy kormánykölcsönnel kapcsolatos spekuláció révén olyan gazdag lett, hogy elhatározta, visszavonul az üzlettől és földbirtokosként kedvenc tárgyának, a politikai gazdaságtannak, ezen belül a központi kérdésnek tartott elosztási elméletnek szenteli idejét. 1817-ben jelent meg fő műve, *The Principles of Political Economy and Taxation*. Noha Ricardo egyszer azt mondta, hogy könyvét aligha értette meg huszonöt embernél több egész Angliában, ennek ellenére sikert aratott és megszilárdította szerzője mint az ez idő tájt igen divatos politikai gazdaságtan („Ez most a leghálásabb tárgy” – írta Byron a „Don Juan”-ban) kiemelkedő teoretikusának tekintélyét.

1819-ben parlamenti képviselővé választotta magát és aktívan részt vett a pénzügyi és monetáris kérdések vitáiban, megszerezve magának a kiváló elméleti szakember, de az emberiséget kevésbé ismerő politikus hírnevét. Politikai kérdésekben a Bentham körül csoportosuló radikális reformerek közé tartozott, támogatta a parlamenti reformot és a polgári szabadságjogok kiterjesztését. Sokat foglalkozott az államadósság és a gabonatörvények kérdésével. Az utóbbiakat élesen támadta, mivel a gabonatörvény védővámokkal korlátozta az olcsóbb külföldi gabona behozatalát és így – Ricardo érvelése szerint – magasan tartva az élelmiszerárakat és a létminimum szintje körül ingadozó béreket, csökkentette a profitokat és elmélyítette az 1815 utáni időszak depresszióját. Élete utolsó szakaszában azonban elsősorban értékelméleti kérdésekkel foglalkozott, átdolgozta az 1821-ben harmadik kiadásban megjelenő *Principles* ezt tárgyaló első fejezetét, és egy kéziratban próbálta kifejteni a változatlan érték-mérő problémáját. 1823. szeptember 11-én halt meg vidéki birtokán, Gatcomb Park-ban.

Ricardo számára a politikai gazdaságtan nem „a gazdagság természetének és okainak vizsgálata...”, inkább azoknak a törvényeknek a tanulmányozása, amelyek a termék elosztását szabályozzák a létrehozásában közreműködő osztályok között”. Kiindulópontja a természeti erőforrások, nevezetesen a föld szűkössége és a az élelmiszer-termelés csökkenő hozadéka volt. Teljes mértékben elfogadta Malthus népesedési elméletét és úgy tartotta, hogy a bérek természetes rátáját a létminimum határozza meg, mivel a bérek növekedése megnöveli a munkaerő kínálatát. A népesség növekedése az élelmiszer-termelés fokozását igényli, de a mezőgazdasági célra alkalmas földterületek eltérő minősége folytán a művelést ki kell terjeszteni egyre kevésbé termékeny földekre is, ahol csökken a tőke és a munka „határterméke”. Tekintve, hogy még a művelésbe vont legrosszabb föld termékére is szükség van a növekvő népesség élel-

miszer-keresletének kielégítéséhez, a mezőgazdaságban a határon lévő termelő ráfordítása határozza meg az értéket, míg a jobb földeken keletkezett többlet a földet bérbe adó birtokosokhoz kerül járadék formájában. A legrosszabb földön nem keletkezik járadék, a termék csupán bérekre és profitokra oszlik. Mivel a mezőgazdaság technikai fejlődése csak időlegesen képes ellensúlyozni az élelmiszer-termelés csökkenő hozadékát, ezért hosszabb távon a bérek fel-emészik a profitot, a tőkefelhalmozás megszűnik és bekövetkezik a stacionárius állapot. A magas járadék nem oka, hanem következménye a magas gabonáraknak, mivel a járadék nem értékkepző tényező. Ebből következően az olcsóbb külföldi gabona importját korlátozó gabonatörvények károsak, akadályozzák a gazdasági fejlődést. A komparatív költségek elméletével pedig azt bizonyította be, hogy a szabad kereskedelem különböző gazdasági fejlettségű országok esetében mindkét résztvevő számára előnyös, lehetővé teszi a relatíve kisebb költségű termékekre specializálódó termelést.

A bérek és a profitok kapcsolatát Ricardo inverz viszonyként ábrázolta, a profitot a termékből a bérek levonása után megmaradó mennyiségnek tekintette. Ezt a kapcsolatot gyakran az egytermékes gazdaság (mely csak gabonát használ fel és állít elő) körülményei között mutatta be. A termék értékét az áru előállításához közvetlenül és közvetve felhasznált munka mennyiségével határozta meg, és elutasította azokat a magyarázatokat, amelyek a munkát csak a társadalom kezdetleges állapotában tekintették az érték szabályozójának (A. Smith), vagy a keresletnek és a hasznosságnak tulajdonítottak szerepet (Malthus, Say). Az érték munkaelméletével kapcsolatban kénytelen volt elismerni, hogy a különböző iparágakban a gépek és felszerelések alkalmazása miatt a tőke–munka–arány különbsége is befolyásolja az érték változását, ezért „az állításom, hogy kevés kivétellel a termékek előállításához alkalmazott munka határozza meg cserearányukat ... nem mereven igaz, de ... a legközelebb áll az igazsághoz az arányok mérését illetően”. Az ilyen problémák és a jövedelemváltozások hatását kiküszöbölendő, kereste az érték abszolút, változatlan mércéjét.

Pénzelméletében következetes híve volt a mennyiségi doktrínának és a Say-törvénynek, tagadta az általános túltermelés lehetőségét. A *Principles* harmadik kiadásában elismerte, hogy a gépesítés hatására végbemehet a munka tőkével történő helyettesítése, ami munkanélküliséget eredményez.

Ricardo szűkebbre szabta a politikai gazdaságtan vizsgálódásának terét, mint Adam Smith, de szigorúbb tudománnyá tette azt. Módszere, amely a kérdések széles körét erős absztrakciós feltevések mellett néhány stratégiai változót alkalmazó egyszerű analitikus modell segítségével ábrázolta és ebből közvetlenül vezette le a gazdaságpolitika teendőit, ma is eleven, bár sokan támadták túlhajtottnak tekintett absztrakciói miatt (Schumpeter ezt nevezte „ricardoi véteknek”). Hatása igen nagy volt, meghatározta a XIX. század első felének közgazdasági gondolkodását Nagy-Britanniában, amely ekkor vált a világ műhelyévé. Tanítványai és követői (McCulloch, James Mill, John Stuart Mill) írá-

saikban az ő rendszerét fogadták el és népszerűsítették, elérve a szabadkereskedelmi politika diadalát és gabonatörvények eltörlését (1846), ezért írta – jócskán túlozva – Keynes: „Ricardo olyan tökéletesen meghódította Angliát, mint annak idején a Szent Inkvizíció Spanyolországot”. Értékelését nemcsak Marx, hanem Marshall is maradandónak tartotta, a marginalisták többsége azonban Jevons véleményét fogadta el: „Ricardo rossz irányba terelte a gazdaságtan szekerét”. A vita 1960-ban vett új fordulatot, amikor megjelent Sraffa tanulmánya, amely a ricardoi elmélet alapján adott megoldást a változatlan érték mérő problémájára.

Összeűjtött műveit P. Sraffa és M. Dobb kiadásában a Cambridge University Press jelentette meg 11 kötetben.

FŐBB MŰVEI

- 1951–1973. *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Edited by Piero Sraffa with the collaboration of Maurice Dobb. Cambridge: Cambridge University Press. 11 vols.
 1913. *Levelek Malthushoz*. (Ford.: Jónás János és Esterházy Mihály). Budapest: Grill Károly.
 1969. *Megjegyzések Malthus „A politikai gazdaságtan elvei” című művéhez*. (Ford.: Rác Jenő). Budapest: Akadémiai.
 1991. *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. (Ford.: Kislégi Nagy Dénes, a fordítást átdolgozta Bilek Rudolf). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Berg, M. 1980. *The Machinery Question and the Making of Political Economy 1815–1848*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Blaug, M. 1958. *Ricardian Economics*. New Haven: Yale University Press.
 Blaug, M. (ed.) 1991. *David Ricardo*. Aldershot: Edward Elgar.
 Caravale, G. 1985. *The Legacy of Ricardo*. Oxford: Blackwell.
 Dobb, M. 1977. *Az érték és a jövedelemmegoszlás elméletei*. Budapest: Kossuth Kiadó
 Henderson, J.–Davis, J. 1997. *The Life and Economics of David Ricardo*. Kluwer Academic Publishers.
 Hollander, S. 1979. *The Economics of David Ricardo*. Buffalo: The University of Toronto Press.
 Milgate, M.–Stimson, S. 1991. *Ricardian Politics*. Princeton: Princeton University Press.
 Morishima, M. 1990. *Ricardo's Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Peach, T. 1993. *Interpretations of David Ricardo*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Sraffa, P. 1975. *Áruk termelése áruk révén*. Budapest: KJK.
 Wood, J. 1985. *David Ricardo. Critical Assessments*. London: Routledge.

(Madarász Aladár)

Jean-Baptiste Say

(1767–1832)

Jean-Baptiste Say francia közgazdász, aki manapság elsősorban a róla elnevezett törvényről (*Say-törvény*) emlékezetes; mindazonáltal az elmélettörténet számon tartja őt mint a hasznosságra alapozott értékelés egyik korai képviselőjét is, továbbá mint a smithi gondolatok egyik legnagyobb hatású terjesztőjét. Ez utóbbi szerepe azon alapul, hogy a *Traité d'économie politique* című főművében igyekezett „A nemzetek gazdagsága”-ban megfogalmazott tanítást az eredetinel rendszeresebben kifejteni. A könyv nagy sikert aratott, mind Európa, mind pedig Amerika számos egyetemén oktattak belőle. Mindezek elismeréseképpen 1815-ben Franciaország első politikai gazdaságtan professzorává avatták.

Noha alapvetően a smithi és így a klasszikus rendszer talaján állt, épp az egyik központi kérdésben, az értékelésben helyezkedett vele szembe, a munkaérték-elmélet helyett a szubjektív hasznosságra alapozva a probléma megközelítését, hangsúlyozva, hogy a termelést is hasznosság és nem fizikai termék előállításaként kell értelmezni. Szerinte a szubjektív haszonérzetet ama pénzmennyiséggel lehet mérni, amelyet a fogyasztó a termékért hajlandó adni, továbbá kifejti, hogy a haszon nagyságokat a közgazdaságtannak külső adottságként kell kezelnie, jóllehet a moralisták gyakran megpróbálnak változtatni az emberek értékrendjén. Az értékről Ricardóval folytatott, hosszú és lezáratlan vitasorozata folyamán 1822-ben hangsúlyozta „a hasznos dolgok utolsó mennyiségének a hasznosságát”, s ennyiben a marginális koncepciót előlegezte meg.

Say továbblépett forrásművén ama összefüggés explicitebb megfogalmazásával is, melyet ő a politikai gazdaságtan egyik legfontosabb igazságának nevez, s amely szerint „minden kínálat megteremtí a saját keresletét”, vagyis általános túlkínálat lehetetlen. E később Say-törvénynek nevezett tétel nem minden előzmény nélkül fogalmazódott meg a szerzőben: az ipari forradalom során rohamosan növekvő termelést és a gazdaság ciklikus ingadozását látva egyes gondolkodók (tipikusan nem szakközgazdászok, pl. R. Owen) megfogalmazták abbéli félelmüket, hogy egy ponton túl majd nem képződik automatikusan elegendő vásárlóerő az össztermék megvételéhez, Smithnél azonban már a Say-törvény felé vezető megállapítást találhatunk. Say szerint még rövid távon is csak látszólag van általános túlkínálat, mert e jelenséget is valójában csak a kereslet és kínálat eltérő szerkezete okozza. A tétel heves viták keresztjébe került már a klasszikus iskola idején is: J. S. Mill édesapja, az idősebb Mill a Say-törvénnyel összhangban álló tételt fogalmaz meg, mikor azt állítja, hogy az emberek eleve csak olyan értékben termelnek, amilyen értékben majd más árukat vásárolni akarnak, tehát már az egyén szintjén is egyenlő az *ex ante* kereslet

és kínálat, sőt e mennyiségek *ex post* is evidens módon egyenlők. Hasonló nézetet vallott az *ex post* egyenlőségről J. R. Mc Culloch és R. Torrens is. Ezzel szemben néhányan, főképp Sismondi, Malthus, Lauderdale és Marx azt állították, hogy legalábbis rövid távon lehetséges általános túlkínálat, J. S. Mill pedig differenciáltabb elemzésében a pénz majd a hitel intézményének megjelenéséhez kötötte ennek lehetőségét. A 20. században Keynes e tételt tagadó munkássága állította azt ismét az érdeklődés középpontjába, immáron „Say-azonosság”-nak nevezve. Manapság elsősorban a posztkeynesi irányzatok igyekeznek a tételt precízebben értelmezni, és érvényességi feltételeit differenciáltabban meghatározni.

Say a közgazdaságtannak nemcsak a tartalmi, hanem a módszertani kérdéseivel is foglalkozott. A rendszerszerű elemzést többre tartotta a naiv empirizmusnál, ugyanakkor kritizálta Ricardo absztrakt deduktív módszerét is, mert az sok esetben nagyon eltávolodik a tapasztalatoktól, holott végső soron mégis a tényeknek kell irányítaniuk a tudományt.

FŐ MŰVE

1803. *Traité d'économie politique*. Párizs: Chez Rapilly.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Sowell, T. 1972. *Say's Law: An Historical Analysis*. Princeton: Princeton University Press.
Spengler, J. J. 1960. The physiocrats and Say's law of markets. In: J. J. Spengler és W. R. Allen. (ed.) *Essays in Economic Thought*. Chicago: Rand McNally.

(Horváth László)

Adam Smith

(1723–1790)

Adam Smith, a felvilágosodás korának egyik kiemelkedő skót morálfilozófusa, egy új tudomány, a modern közgazdaságtan alapítójaként vált halhatatlanná. 1723-ban Kirkcaldyban, egy kis halászfaluban született Edinburgh mellett egy vámtisztviselő utószülött fiaként, és 1790-ben, Edinburghban halt meg. 1737 és 1741 között a glasgow-i egyetemre járt, ahol elsősorban Francis Hutcheson morálfilozófiai előadásai voltak rá nagy hatással, majd egy ösztöndíj

segítségével 6 éven át Oxfordban, a *Balliol College*-ban folytatta tanulmányait. Skóciába visszatérve megismerkedett a korabeli szellemi élet jeles alakjaival (ekkor kezdődött életre szóló barátsága a korszak másik skót géniuszával, David Hume-mal) és nyilvános előadásokat tartott irodalmi és filozófiai témákról. Ezek hatására 1751-ben először a logika, majd a morálfilozófia professzorává választották a glasgow-i egyetemen.

1759-ben adta ki *The Theory of Moral Sentiments* című művét, amely egész Európában elismerést és hírnevet szerzett számára. 1763-ban visszavonult a tanítástól és elkísérte az ifjú Buccleuch herceget a korabeli fiatal arisztokraták nevelését befejező szokásos nagy kontinentális utazásra. Közel három évet töltött Franciaországban, ahol megbecsült vendége lett a szellemi élet központját jelentő salonoknak és találkozott a „közgazdászokkal”, köztük Quesnay-vel és Turgot-val, valamint a filozófusokkal, köztük Voltaire-rel. 1766-ban visszatért szülővárosába, és kilenc éven át dolgozott már korábban elkezdett könyve kéziratán. A mű *The Wealth of Nations* címmel 1776-ban, az amerikai forradalom esztendejében jelent meg és rendkívüli sikert aratott, még Smith életében hat kiadása jelent meg és számos nyelvre lefordították. 1778-ban a korabeli merkantilista gazdaságpolitika könyörtelen bírálóját kinevezték a skót vámügyek egyik biztosának. Halála előtt még sajtó alá rendezte a *Theory of Moral Sentiments* hatodik kiadását, amelyben számos interpretátor a kezdődő francia forradalom eseményeire vonatkozó reflexiókat vél felfedezni.

Szemben az irodalomban gyakran táplált vélekedéssel, Smith nem egyszerűen a filozófiától, történelemtől és etikától elkülönülő önálló politikai gazdaságtan tudományának alapítója. Két okból sem az: először azért nem, mert az „új tudomány születését” már öt megelőzően hírül adták a francia fiziokraták, és skót kortársa, James Steuart is megelőzte egy évtizeddel. Másodsor pedig – s ez a fontosabb ok – azért nem, mert Smithnek nem is állt szándékában önállóítani az ökonomiát, a „nemzetek gazdagságáról szóló vizsgálódást” és az „államférfi vagy törvényhozó feladatairól szóló tudományát”. Gazdasági érvelését igazából csak az értheti meg, aki valamelyest ismeri a korabeli Európa politikai, filozófiai, jogi stb. diskurzusait, hiszen a mű szerzője szándéka szerint csak része lett volna „a kormányzat és jog általános elveit, valamint a társadalom különböző korszakaiban végbement különböző forradalmaikat” bemutató nagy összefoglaló munkának.

„A nemzetek gazdagsága” számos XVIII. századi gondolkodás- és beszédmódot foglal egybe, ezért sokféle, egymással is összefüggő kontextusban értelmezhető. Először jogtudományi értekezésként (Smith egyetemi előadásainak jegyzete „a jog, a rendtartás, a jövedelem és a fegyverek” címmel maradt ránk), amely azt taglalta, hogyan történik a társadalom anyagi és szellemi javainak elosztása és szabályozása. Így vetődtek fel olyan jogi és erkölcsi, de aktuális gazdasági és politikai problémák is, mint a gazdag és szegény országok viszo-

nya, a szegények joga és igényeik jogossága a súlyos ínség idején (mint amilyen az 1760-as években Európa számos részét, ezek között a gabonapiac felszabályozását bevezető Turgot minisztersége alatt Franciaországot is sújtotta). Smith kimutatta, hogy bár a gazdagok és szegények közötti viszony igazságossága kérdéses, a magas termelékenységű modern kereskedelmi társadalom mindenki számára előnyösebb, mint a létfenntartás jogára építő morális gazdasági szabályozás, mert ez utóbbi nem képes mindenki számára elegendő mértékű termelésre. A korabeli francia és német fogalomhasználatra építve Smith a „police” (rendtartás) kifejezést alkalmazta arra a hagyományos, de egyre kevésbé működő adminisztratív és szabályozási rendszerre, amely a mezőgazdasági termékek falu és város közötti forgalmát volt hivatott biztosítani.

Másodszor, „A nemzetek gazdagsága” része annak az erkölcsfilozófiai vizsgálódásnak, amelyet Smith már az 1750-es években tartott előadásában megkezdett. Az ember szükségszerűen társadalmi lény, nem létezhet a javak, gondolatok és jóakarató cselekedetek rendszeres cseréje nélkül, a kereskedelem ezért alapvető civilizációs előfeltétel, az erkölcsök és szokások csiszoltságának hatalmas előmozdítója. Termelés és csere folyamatai a társadalomban és az ember morális egyéniségének alakulása e folyamatokban, az ember természetes jósága vagy önzése, a helyénvalóság, az együttérzés és az önérdek szerepe a cselekvés motívumai között; e kérdésekben Smith és a skót felvilágosodás politikai gazdaságtana az európai humanista diskurzus örököseként fogalmazta újra a régi dilemmákat, a munkamegosztás és a kereskedelem, az ipari fejlődés és a fényűzés, az államadósság és a korrupció áldásos és kárhozatos következményeiről.

Harmadszor, „A nemzetek gazdagsága” a természetjogi gondolkodás nyomdokait követve, az ember társadalmiságát történeti folyamatként ábrázolta, amely a létfenntartási módok (gyűjtögetés, pásztorkodás, földművelés, kereskedelem) szakaszain keresztül fejlődött a barbár hősiesség erényétől a városállamok polgárainak aktív politikai erényén át a csiszolt és civilizált, ám az erényt az érdekre váltó újkori személyiségig, akinek szabadsága már nem elválaszthatatlan a fegyverek birtoklásától és a katonai erényektől.

Negyedszer, „A nemzetek gazdagsága” mint tudományos vizsgálódás azokkal a proto-tudományokkal fordult szembe (politikai aritmetika, kamerateizmus, Polizeiwissenschaft stb.), amelyek a népesség és a termelékenység növekedését, a kivitel és behozatal mérlegét az államok gazdagsága és hatalma mértékének jelzőiként kezelték és azt vallották, hogy az államok versenyképességét és szuverenitását ezen tevékenységek megfelelő irányítása biztosítja. Smith vitája a merkantilizmussal és a fiziokratákkal éppen azt mutatta meg, hogy e folyamatok igazából a „láthatatlan kéz” által vezérelt egyének döntésein és cselekvésein alapulnak, akiknek az állami beavatkozás nem válik előnyükre.

A halála óta eltelt két évszázadban sokféle beállításban ábrázolták Adam Smith-t. Voltak és vannak, akik a „természetes szabadság egyszerű rendszere”, az önérdeken és a piac jótékony hatásain alapuló szabadpiaci gazdaság és gazdasági individualizmus profétájaként idézik (Stigler), mások éppen ellenkezőleg a piaci rendszer kritikusként látják benne, aki legalábbis „ambivalens volt a születő kapitalizmus iránt” (Hirschman). A közgazdászok hagyományosan a klasszikus politikai gazdaságtan atyjaként kezelik, aki rendszerezte és összefoglalta: hogyan szabályozza a piac árrendszere a termelés és elosztás működését, hogyan megy végbe a tőkefelhalmozás, mi az érték, a termelő és nem termelő munka és így tovább. A 19. század német filozófusai és eszmetörténészei sokat elmélkedtek arról az ellentmondásról, amely szerintük szembeállítja Smith rokonszenvre alapozott erkölcsfilozófiáját és az önérdekre épített politikai gazdaságtanát. Schumpeter kétségbe vonta, hogy „A nemzetek gazdagsága” tartalmaz-e bármilyen analitikus újdonságot. A nagy többség azonban egyetért abban, hogy Smith műve a gazdasági folyamat olyan sokrétű, gazdag, az analitikus tárgyalást a történeti dimenzióval, az ökonómiát az etikával stb. egybefogó ábrázolását tartalmazza, amely érthetővé teszi, miért vált valóra, amit egyik kortársa írt neki 1776-ban: „Ezekben a kérdésekben bizonyára... ön fogja a következő generációk véleményét alakítani és irányítani.”

Összegyűjtött művei 1976 és 1983 között jelentek meg hat kötetben, a Glasgow-i Egyetem és az oxfordi Clarendon Press kiadásában.

FŐBB MŰVEI

1759. *The Theory of Moral Sentiments*. London: Millar.
 1776. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: Strahan and Cadell.
Works and Correspondence of Adam Smith. Oxford: Clarendon Press. 1976–1983.
 1976. I. *The Theory of Moral Sentiments*. Ed. by D. D. Raphael and A. L. Macfie. (Részletek magyar fordításban: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Budapest: Gondolat 1977. 421–553.o. Horkay Hörcher Ferenc (szerk.) 1996. *A skót felvilágosodás*. Budapest: Osiris. 139–155.o.)
 1976. II. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Ed. by R. H. Campbell, A. S. Skinner and W. B. Todd. [Magyarul: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól I–II.* (Ford.: Éber Ernő). Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság, 1940.; *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata I.* (Ford.: Bilek Rudolf). Budapest: Akadémiai, 1959.]
 1980. III. *Essays on Philosophical Subjects*. Ed. by D. D. Raphael and A. S. Skinner.
 1983. IV. *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. Ed. by J. C. Bryce; gen. ed. A. S. Skinner.
 1978. V. *Lectures on Jurisprudence*. Ed. by R. L. Meek, P. G. Stein and D. D. Raphael.
 1977. VI. *Correspondence of Adam Smith*. Ed. by E. C. Mossner and I. C. Ross.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Heilbroner, R. L. (ed.) 1986. *The Essential Adam Smith*. Oxford: Oxford University Press.
- Hirschman, A. O. 1998. *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Hollander, S. 1973. *The Economics of Adam Smith*. Toronto: Toronto University Press.
- Hont, I. and Ignatieff, M. 1983. *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horkay Hörcher Ferenc (szerk.) 1996. *A skót felvilágosodás*. Budapest: Osiris.
- Macfie, A. 1967. *The Individual in Society: Papers on Adam Smith*. London: Allen & Unwin.
- Madarász Aladár. 1990. Adam Smith és a rendszerváltás dilemmái. *Közgazdasági Szemle* 37. 875–894. o.
- Medick, H. 1973. *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Meek, R. L. 1976. *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petőcz György. 1991. A törvényhozó tudománya. *Közgazdasági Szemle* 38. 1086–1097. o.
- Pocock, J. G. A. 1985. *Virtue, Commerce and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rae, J. 1895. *Life of Adam Smith*. London: Macmillan.
- Ross, I. S. 1995. *The Life of Adam Smith*. Oxford: Oxford University Press.
- Scott, W. S. 1937. *Adam Smith as Student and Professor*. Glasgow: Jackson.
- Skinner, A. S. 1979. *A System of Social Science. Papers Relating to Adam Smith*. Oxford: Oxford University Press.
- Stigler, G. J. 1976. The Successes and Failures of Professor Smith. *Journal of Political Economy*, 84, 1199–1213. o.
- Tribe, K. 1999. Adam Smith: Critical Theorist? *Journal of Economic Literature* 37, 609–632. o.
- Viner, J. 1958. Adam Smith and Laissez Faire. In: *The Long View and The Short*. Glencoe: The Free Press.
- Winch, D. 1978. *Adam Smith's Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

(Madarász Aladár)